

MATERIÁLY
XI MEZINÁRODNÍ VĚDECKO - PRAKTICKÁ
KONFERENCE

«AKTUÁLNÍ VYMOŽENOSTI VĚDY -
2015»

27 června – 05 červenců 2015 roku

Díl 3
Ekonomické vědy
Právní vědy

Praha
Publishing House «Education and Science» s.r.o
2015

Vydáno Publishing House «Education and Science»,
Frýdlanská 15/1314, Praha 8
Spolu s DSP SHID, Berdianskaja 61 Б, Dnepropetrovsk

**Materiály XI mezinárodní vědecko - praktická konference
«Aktuální vymoženosti vědy – 2015».** - Díl 3. Ekonomické
vědy. Právní vědy.: Praha. Publishing House «Education and
Science» s.r.o - 112 stran

Šéfredaktor: Prof. JUDr. Zdeněk Černák

Náměstek hlavního redaktor: Mgr. Alena Pelicánová

Zodpovědný za vydání: Mgr. Jana Štefko

Manažer: Mgr. Helena Žáková

Technický pracovník: Bc. Kateřina Zahradníčková

XI sběrné nádobě obsahují materiály mezinárodní vědecko - praktická
konference «Aktuální vymoženosti vědy» (27 června – 05 července 2015 roku)
po sekcích Ekonomické vědy. Právní vědy.

Pro studentů, aspirantů a vědeckých pracovníků

Cena 270 Kč

ISBN 978-966-8736-05-6

© Kolektiv autorů, 2015

© Publishing house «Education and Science» s.r.o.

Кадралиева Н.А., Курманбаева Д., Ахметов Д. Азат қозғалысының құрылу тарихы және оның қайраткерлерінің саяси-құқықтық идеялары	49
Кадралиева Н.А., Курманбаева Д., Кабышев О. Жерге құқықтық жүзеге асыру мен қорғау жүйесіндегі мемлекеттік бақылау институтының түсінігін негіздеудің теориялық-методологиялық мәселелері	69
Кыдралинова А.К. Заң шығару техникасы және оның заңнаманы жүйелеудегі маңызы.....	80
Исмаилов М.А. Бежтинские (Бежитские) адаты в историко-правовом процессе Дагестана.....	84

ADMINISTRATIVNÍ A FINANČNÍ PRÁVO

Шандра Р.О., Беляков О.Р., Гусар О.А. Генезис адміністративного права	91

TRESTNÍ PRÁVO

Москвичев В.С. Наемничество: проблемы толкования	93
Какимжанов М.Т., Ханов Т.А., Балгимбеков Д.У. Система противодействия торговле людьми в правоприменительной практике: международный теоретико-правовой анализ	95

CIVILNÍ PRÁVO

Кукса О. Проблеми регулювання інституту опіки та піклування в законодавстві України	98
Муцурасва Л.А. Класифікація рішень суду в доктрині цивільного процесу України	100
Ажибаева Ж.К. Способы защиты смежных прав в Республике Казахстан	102

MEZINÁRODNÍ PRÁVO

Дёмин С.А. Правовые особенности таможенно- тарифного регулирования в условиях ЕАЭС	107

OBSAH

EKONOMICKÉ VĚDY

LOGISTIKA

Великий Д.Ю. Функції, цілі, мета та завдання логістики.....	3
Великий Д.Ю. Ризики логістики	5

EKONOMIKA ZEMĚDĚLSTVÍ

Tastemirova Zh.A. Background and formation of economic development and functioning agricultural cooperative integrated structures in agribusiness.....	8
Чорний В.М. Вплив державного регулювання на фінансові ризики підприємств-експортерів зернових.....	13

REGIONÁLNÍ EKONOMIKA

Nassakayeva B.E. Ecological aspect of a sustainable development: regional level	16

EKONOMICKÁ TEORIE

Муржак Ю.В., Король Н.О., Лобачева І.Ф. Основні етапи, проблеми та напрями розвитку економічного аналізу в Україні.....	21

STÁTNÍ REGULACE EKONOMIKA

Вдовыка К.И. Сущность квазифискальных операций.....	26

GLOBALNÍ EKONOMIKA

Фатюха Н.Г. Методи оцінки рівня тіньової економіки у ВВП України	28
Шандра І.О., Ховрак І.В. Глобалізація як один з визначальних факторів впливу на національну економіку України	30
Васильєва І.В., Ховрак І.В. Корупція як один з найсильніших негативних факторів впливу на розвиток національної економіки	32

PRÁVNÍ VĚDY

HISTORIE STÁTU A PRÁV

Кадралиева Н.А., Турлыбаева У.Т., Калман Н. Қазақ мемлекетінің құрылымы және оның дамуындағы ерекшеліктер.....	35

EKONOMICKÉ VĚDY

LOGISTIKA

Великий Д.Ю.

Національний університет харчових технологій

ФУНКЦІЇ, ЦІЛІ, МЕТА ТА ЗАВДАННЯ ЛОГІСТИКИ

Ускладнення виробництва та загострення конкуренції в сучасних економічних умовах вимагають більш чіткого взаємозв'язку логістики із стратегічними цілями фірм, а також активізації ролі логістики у підвищенні гнучкості фірм, їх здатності швидко реагувати на ринкові зміни. Логістика зорієнтована на використання синергічних залежностей та ефектів, передбачає оптимізацію роботи системи, спрямована на мінімізацію сукупних витрат у процесі руху матеріальних та інформаційних ресурсів, починаючи з вибору постачальника і закінчуючи доставкою та післяпродажним обслуговуванням[2].

Функціями логістики є:

- 1) інтеграційна, що передбачає створення інтегрованих організаційних та інформаційно-регуляторних систем, які гарантують і стимулюють реалізацію намічених цілей, згладжування поєднання логістичних дій з іншими функціями підприємства у внутрішніх сферах діяльності підприємства (у субсистемах постачання, виробництва, збуту), на рівні суміжних логістичних субсистем (постачання і виробництва, виробництва і збуту, збуту і постачання), у рамках логістичних процесів і сфер на рівні підприємства, в ієрархічному виконанні (формування логістичного менеджменту), між підприємствами у формі інтегрованих систем постачальників і отримувачів (формування комерційних зв'язків підприємства з постачальниками та клієнтами), ланцюгів поставок на мета- і макроекономічному рівнях;
- 2) координаційна, яка передбачає узгодження діяльності різних ланок виробничого і збутового процесів;
- 3) регульовальна, яка передбачає управління запасами, складськими процесами, оперативне управління виробництвом і т.д.;
- 4) контролююча, пов'язана із збиранням, обробкою, вивченням та оцінюванням інформації про дотримання вимог програм, планів, договорів, угод з постачальниками матеріальних ресурсів і потреб кінцевих споживачів;
- 5) плануюча, спрямована на розробку взаємопов'язаних планів обробки матеріальних потоків усередині підприємства та за його межами, визначення обсягів та напрямків матеріальних потоків, прогноз потреб у матеріальних ресурсах, перевозах і т.п.;

6) обслуговуюча, яка передбачає визначення номенклатури послуг, їх обсягів, оцінку якості наданих послуг тощо.

Головною метою логістики є забезпечення конкурентоспроможних позицій організації бізнесу на ринку. Цього логістика домагається по засобом управління поточними процесами на основі наступних правил: доставка з мінімальними витратами необхідної конкретному покупцеві продукції відповідної якості і відповідної кількості в потрібне місце і в потрібний час[3].

Необхідно відзначити, що подані правила є вираженням ідеального випадку, до якого слід прагнути. Щоб це прагнення мало під собою міцну основу, головна мета конкретизується підцілі, наприклад створення ефективної системи контролю, створення функціонально узгодженої та технологічно раціональної структури організації бізнесу і т. п. При цьому підцілі також декомпонуються і визначають цілі для кожного елемента логістичного ланцюга і т. д. аж до окремого виконавця логістичної операції.

Логістичні мети досить універсальні і цілком органічно вписуються в стратегічні й тактичні цілі господарської організації. Таким чином відбувається інтеграція цілей горизонтальна (взаємоувязка цілей у кожній окремо взятій функціональній сфері) і вертикальна (взаємоувязка цілей за рівнями управління). Наприклад, ціль: максимальне завантаження існуючих складських потужностей при мінімальних витратах на складування. Оперативна мета підприємства – це максимальне завантаження потужностей, логістична – мінімізація складських витрат[1].

У логістичній системі, як при горизонтальній, так і при вертикальній інтеграції важливі постійну взаємодію та наявність зворотних зв'язків між функціональними сферами та рівнями управління. Це є найважливішим визначальною умовою ефективності процесів вироблення і реалізації управлінських та виконавчих рішень.

Для практичної реалізації цілей логістики необхідно знайти адекватні рішення низки відповідних завдань, які за ступенем значущості поділяються на дві групи: глобальні та приватні (локальні) завдання.

До глобальних завдань логістики належать наступні:

- створення комплексних, інтегрованих систем матеріальних, інформаційних, а по можливості і інших супутніх потоків; ї
- стратегічне узгодження, планування і контроль за використанням логістичних потужностей сфер виробництва та обігу;
- досягнення високої системної гнучкості;
- постійне вдосконалення логістичної концепції в рамках обраної стратегії в ринковому середовищі[2].

Однією з глобальних логістичних завдань для вітчизняного підприємства може бути впровадження нової інформаційної технології управління.

При вирішенні глобальних завдань дуже важливий часовий компонент. Справа в тому, що зовнішнє середовище змінюється досить швидко, тому, якщо

атуре, при обязательном условии, которое отличает таможенную товарную номенклатуру от любой другой - таможенная номенклатура всегда лежит в основе таможенного тарифа.

На ТН ВЭД ТС основан ЕТТ ТС Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации. В теории таможенный тариф представляет собой результат систематизации ставок таможенных пошлин в зависимости от вида товара, перемещаемого через таможенную границу. Однако в силу сравнительно недавнего функционирования единого таможенного тарифа на таможенной территории стран-участниц ТС ЕврАзЭС, данный инструмент содержит только ввозные таможенные пошлины.

Литература:

1. Каженов А.Б. Организационно-правовой механизм деятельности Содружества Независимых Государств // Дисс. к.ю.н. Минск, 2012. - 109с.
2. Договором о функционировании Таможенного союза в рамках многосторонней торговой системы от 19 мая 2011 года // www.zakon.kz.
33. Федеральный закон от 27 ноября 2010 года N 311-ФЗ «О таможенном регулировании Российской Федерации» // www.allpravo.ru
4. Таможенный кодекс Республики Беларусь от 4 января 2007 года N 204-З
- Нурахметов Б. Таможенное дело в Республике Казахстан (в вопросах и ответах). Алматы, 2011.-410с/
55. Кодекс Республики Казахстан от 30 июня 2010 года № 296-IV «О таможенном деле в Республике Казахстан»
6. Суркичин Г.Ф. Теоретические аспекты правового регулирования таможенных процедур в ТС // Право: журн. Высш. шк. экономики, 2014,- №3.- С. 75-86
7. Саломатин Ю.А Проблемы формирования ЕЭП //МЖМП. 2013.- №4 С. 91-94.

ерации и положения Закона Российской Федерации от 21 мая 1993 года N 5003-1 «О таможенном тарифе» (далее – Закон РФ «О таможенном тарифе») по прежнему действуют в части, не противоречащей ТК ТС и указанному Федеральном у закону. [3]

В Республике Беларусь таким актом является Таможенный кодекс Республики Беларусь от 4 января 2007 года N 204-З, с последующими изменениями и дополнениями (применяется в части, не противоречащей Таможенному кодексу Таможенного союза); Указ Президента Республики Беларусь от 31 декабря 2007 года N 699 «Об установлении ставок ввозных таможенных пошлин», с последующими изменениями и дополнениями (действует в части пункта 2)[4]. В Республике Казахстан таким актом является Кодекс Республики Казахстан от 30 июня 2010 года № 296-IV «О таможенном деле в Республике Казахстан» [5].

В Договоре о создании единой таможенной территории и формировании Таможенного союза от 6 октября 2007 года [6] Республика Беларусь, Республика Казахстан и Российская Федерация определили таможенный союз как форму торгово-экономической интеграции государств-членов, предусматривающую единую таможенную территорию, в пределах которой во взаимной торговле товарами, происходящими с единой таможенной территории, а также происходящими из третьих стран и выпущенными в свободное обращение на этой таможенной территории, не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, за исключением специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер при применении государствами-членами Единого таможенного тарифа и других единых мер регулирования торговли товарами с третьими странами.

Соответствие между товарной номенклатурой и ставками таможенных пошлин устанавливается в таможенном тарифе. Процедура определения кода товара по ТН ВЭД или таможенное приравнивание имеет важное экономическое и правовое значение, так как от места нахождения товара в таможенном тарифе, то есть конечной товарной позиции, зависит величина ставки таможенной пошлины, а, следовательно, и размер таможенного обложения товара, таможенной нагрузки на импорт/экспорт в экономическом смысле [7, с.91].

ЕТТ ТС основан на Гармонизированной системе описания и кодирования товаров (ГС) 2007 года ВТаО. Статья 50 ТК ТС и ст.76-78 ТК РК регламентируют функциональное назначение ТН ВЭД ТС как инструмента осуществления мер таможенно-тарифного и нетарифного регулирования внешнеторговой и иных видов внешнеэкономической деятельности, а также инструмента ведения таможенной статистики в рамках ТС и ЕЭП.

ТК ТС и ТК РК не дает легального определения понятия ТН ВЭД ТС. Таможенно-статистическая номенклатура представляет собой систематизированный список товаров и соответствующих им кодов товарных групп, позиций, субпозиций и подсубпозиций, примечаний к ним, а также содержит базовые и частные правила классификации, то есть установления кода товара по товарной номенклатуре.

рішення глобальної задачі відбувається повільніше, ніж відбуваються зміни у зовнішньому середовищі, результат рішення буде негативним.

Література:

1. Анікін Б.А., Тяпухін А.П. Комерційна логістика: навч. – М.: ТК Велбі, Вид-во Проспект, 2006. – 432 с.
2. Гаджинский А.М. Логістика: навч. Для студ. Вузів, що навч. За напр. Підгот. «Економіка» / А.М. Гаджинский. – 10-е вид. Перераб. і доп. – М.: Дашков і К, 2004 – 407 с.
3. Альбеков А.У., Федько В.П., Митько О.А. Логистика коммерции. Серия «Учебники, учебные пособия». – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 480 с.

Великий Д.Ю.

Національний університет харчових технологій

РИЗИКИ ЛОГІСТИКИ

Логістика про оптимальне управління матеріальними, інформаційними та фінансовими потоками в економічних адаптивних системах із синергічними зв'язками[1].

Уявлення про логістик відрізняється від того що є. Раніше термін описував фізичний рух сировини і товарів, зараз він включає планування, закупки, транспортування та зберігання.

Логістична система – це організаційно-господарський механізм управління матеріальними та інформаційними потоками. Вона включає матеріальні засоби, що забезпечують рух товарів по логістичному ланцюгу (склади, вантажно-розвантажувальні механізми, транспортні засоби), виробничі запаси та засоби управління усіма ланками ланцюга[3].

Логістична система є адаптивною системою зі зворотним зв'язком, яка виконує певні логістичні функції та операції.

У будь-якій практичній реалізації логістичної системи, від процесу руху вантажів до процесів переміщення замовлень у ринковому просторі, охоплює дуже багато різномірних аспектів, робота яких міститься під впливом різних факторів, і пов'язані з певним ризиком.

Надійність одна із принципів логістики. Ризик функціонування логістичної системи має бути зведений до мінімуму, чи взагалі нейтралізований.

Ризик – основне поняття страхування. Під цим терміном розуміють можливість появи страхового випадку, і навіть приблизний розмір шкоди від цього[2].

Ризик логістичних системи як складової частини підприємництва має різні види:

1. Комерційний ризик – це можливість того, що партнери – учасники контракту – виявляться не в змозі виконати договірні зобов'язання як повністю, так і по окремих позиціях.

По джерелу виникнення комерційні ризики класифікують на:

- збутові ризики, які виникають на етапі збуту продукції (послуг) підприємства. Це ризики, пов'язані з дослідженням сегменту ринку; ризики, пов'язані з проведенням маркетингових досліджень; ризик невдалого ціноутворення і т.д.;
- ризики взаємодії з контрагентами і партнерами в процесі реалізації продукції;
- ризики непередбаченої конкуренції.

2. Ризик втрати майна через погані природні умови, включаючи стихійні лиха.

3. Ризик, що виникає у зв'язку з розкраданнями і крадіжкою товарно-матеріальних цінностей, враховуючи викрадення автотранспортних коштів.

4. Екологічний ризик – це можливість появи непереборних екологічних явищ: розвиток парникового ефекту, руйнування озонового шару, радіоактивне забруднення, кислотні опади. З погляду кількісної оцінки поняття «екологічний ризик» може бути сформульоване як відношення величини можливого збитку від впливу шкідливого екологічного фактора за визначений інтервал часу до нормованої величини інтенсивності цього фактора.

5. Ризик наступу цивільної відповідальності, який виникає з збитком, нанесеним юридичній чи фізичній особам у процесі логістичної діяльності.

6. Технічний ризик виникнення збитків, пов'язаний з недосконалою роботою процесів та систем установи або їх недостатнім захистом, який включає ризик збою у роботі програмного та технічного забезпечення, обладнання, інформаційних систем, засобів комунікації та зв'язку, ризик, пов'язаний з цілісністю даних та носіїв інформації, ризик несанкціонованого доступу до інформації сторонніх осіб та інші ризики.

Основні причини виникнення ризику є три чинники довкілля, зумовлені різними ситуаціями чи набором обставин: невизначеність, випадковість, протидія, із якими необхідно вважатися, передбачити, планувати і – якщо можливо – знижувати, зменшувати і запобігати[1].

Невизначеність – це неповноцінність чи неточність інформації про умови підготовки та реалізації господарських рішень, у тому числі зв'язаних з ними витратах і результатах.

Невизначеність характеризується множиною значень параметрів, яка в різних літературних джерелах має назву множини станів, випадків, альтернатив, елементарних подій, елементарних випадків, зони невизначеності.

Випадковість – це система зв'язків і відносин, при якій поява певної події може відбутися, а може і не відбутися. Можна також сказати, що випадковість це такий зв'язок, при якому поява події не впливає загальних тенденцій розвитку, його не можна передбачати. При безлічі альтернативних можливостей і безлічі причин, при наявності обставин, що змінюються, може реалізуватися будь-яка можливість.

MEZINÁRODNÍ PRÁVO

Дёмин С.А.

Казахский гуманитарно-юридический университет, Астана, Казахстан

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТАМОЖЕННО-ТАРИФНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЕАЭС

Вопрос о международном регулировании таможенно-тарифных отношений в ЕАЭС пока остается неопределенным, учитывая то обстоятельство, что ТС по своей сущности является интеграционным образованием (в частности не является самостоятельной международной межправительственной организацией, а существует в рамках Евразийского экономического сообщества). В этой связи, страны участницы ТС ЕврАзЭС самостоятельно могут заключать международные договоры, присоединяться к тем или иным международным организациям (например, ВТО, ВТаО, ЮНКТАД, Энергетическая Хартия и другие). Тем самым необходимо подчеркнуть, что обязательства из таких актов возникают именно у стран, заключивших соответствующие международные договоры. Однако присоединение России к ВТО влечет ряд обязанностей и для стран-участниц ТС и ЕАЭС. Первоочередными вопросами в этой связи является установление того, обладают ли нормы ВТО совокупностью признаков прямого действия: интегрированы ли они во внутренние правовые системы государств-членов, какие из норм ВТО являются самоисполнимыми, т.е. пригодными для непосредственного применения судами; как иерархически нормы ВТО соотносятся с нормами национального права? [1, с.109].

Учитывая, что большое количество полномочий Российской Федерации по регулированию внешней торговли передано на уровень ТС ЕврАзЭС, параграф 163 Доклада Рабочей группы упоминает, что в соответствии с Договором о функционировании Таможенного союза в рамках многосторонней торговой системы от 19 мая 2011 года «положения Соглашения ВТО становятся неотъемлемой частью договорно-правовой базы Таможенного союза и ЕАЭС [2].

В настоящее время правовые основы таможенно-тарифного режима государств-членов ТС ЕврАзЭС образуют положения ТК ТС, соглашения в рамках ТС ЕврАзЭС, решения ЕЭК ТС ЕврАзЭС (ранее КТС ТС ЕврАзЭС), а также акты органов государств-участников ТС (в части не урегулированной таможенным законодательством ТС ЕврАзЭС).

В Российской Федерации основополагающим актом национального регулирования по установлению таможенно-тарифного режима является Федеральный закон от 27 ноября 2010 года N 311-ФЗ «О таможенном регулировании Российской Федерации». При этом статья 357.10 Таможенного кодекса Российской Федерации

правами на коллективной основе, выступают посредниками между пользователями и авторами (обладателями смежных прав).

Организация, управляющая имущественными правами на коллективной основе, предоставляет лицензии пользователям на использование произведений и объектов смежных прав. Указанная организация не вправе отказать в выдаче лицензии пользователю без достаточных на то оснований. Все возможные имущественные претензии обладателей авторских и смежных прав к пользователям в этих случаях должны быть урегулированы организацией, предоставляющей такие лицензии.

Среди функций, которые данная организация должна выполнять от имени представляемых ею обладателей авторских и смежных прав и на основе полученных от них полномочий, центральное место занимает обязанность организаций защищать права, управлением которых она занимается. Защита прав осуществляется любыми юридическими действиями, изложенных в настоящем разделе, в том числе и посредством судебных способов защиты.

Таким образом, очевидно, что при наличии достаточного числа законодательно закрепленных способов защиты, далеко не все из них являются применимыми на практике. Причин тому множество, и данный факт не может быть расценен однозначно как абсолютный минус или плюс системы. Реалии времени диктуют свои требования и устанавливают свои правила, оставляя самое нужное. Считаем необходимо направить максимум усилий на повышение образовательного уровня как тех, чьи права подлежат защите, так и тех, кто принимает непосредственное участие в осуществлении их защиты.

Литература

- 1 Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6 «Об авторском праве и смежных правах»// Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006>
- 2 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27.12.1994 г. и (Особенная часть) от 01.07.1999 г. №410-1 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.03.2014 г.) // Информационная система ПАРАГРАФ
- 3 Материалы регионального семинара по практике применения административного и уголовного законодательства в сфере авторского права и смежных прав. / Под ред. Н.Н. Сахиповой, Ш.Т. Абдреевой – Кызыл-Орда, 2002. – С.35.
- 4 Хаметов В.Р. Экспертизы по делам о нарушениях авторских и смежных прав. // Интеллектуальная собственность. – 1997. – № 7-8. – С. 46-56.

Протидія – навмисне опір обставинам та учасників логістичного процесу його виконання[2].

Література:

- 1.. Беспалов Р.С. Транспортна логістика, новітні технології побудови ефективну систему доставки. – М.: Вершина, 2008. -384с.
2. Міжнародні автомобільні перевезення, Ч.1. Організаційні та правові аспекти: УЧ. Посібник/ Під. Ред. Ю. С. Сухіна, В.С.Лукинского. – СПб.:СПБГИЭА, 2000. -170с.
3. Корпоративна логістика 300 відповідей професіоналів / Під загальною і з наукового редакцією В.І. Сергєєва. – М.:ИНФА. – М, 2005. -978с.

EKONOMIKA ZEMĚDĚLSTVÍ

Tastemirova Zh.A.

*Senior Lecturer of the Department of Accounting and Auditing
Kostanai State University A.Baitursynov, Kazakhstan*

BACKGROUND AND FORMATION OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND FUNCTIONING AGRICULTURAL COOPERATIVE INTEGRATED STRUCTURES IN AGRIBUSINESS

A major role in enhancing the competitiveness can ensure the development of cooperation and integration in the production, processing and marketing of agricultural products.

The purpose of the cooperative should not be making a profit, and the service of economic interests of its members.

Combining farms for joint production and processing of agricultural products should be based on the following principles:

- The organization of cooperative activities on a democratic basis;
- Services cooperative, profitable for its members;
- A fair, clear and accepted by all the members of the cooperative distribution of profits.

The size of the cooperative enterprises should be demand of its members. The basis for the formation and development of cooperative enterprises in the market economy is the division and specialization of labor processes and industries. In the course of their further association can be created more large-scale production, which has a higher productive power and competitiveness.

Horizontal co-operation should be used when combining private farms (peasant farms and smallholdings) and small collective farms producing commodity grain, milk, vegetables, etc., Which, when co-operation of continuing in the future to produce mainly agricultural products.

Vertical farms form cooperatives will be more complex level of association. In contrast to the simple form of industrial cooperation farms (horizontal), co-operatives can vertically integrate (integrate) the efforts of all agricultural organizations – small, medium and large, interested not only in the production of agricultural products (raw materials and food), and its storage, transport, processing and marketing; in the implementation of agro-service and marketing functions, etc. All of this creates an opportunity for more efficient use of the means of production, including land, labor and material resources.

Thus, the main objective of vertical cooperation (integration) – expanding the scope of employment of agricultural producers, the introduction of the achievements of scientific and technical progress and new technologies in the production process,

то, как указанная сумма сможет компенсировать причиненный ему вред (например, можно указать, что деньги будут потрачены на покупку туристической путевки за рубеж и комфортабельный отдых поможет быстро забыть о допущенном ответчиком правонарушении или деньги пойдут на выпуск брошюры о творческой деятельности данного лица). В противном случае многотысячная сумма компенсации будет выглядеть явно надуманной, и судом, скорее всего, будет вынесено решение о взыскании с ответчика весьма незначительной суммы.

Взыскание неустойки. Взыскание неустойки (штрафа) производится в случаях, прямо предусмотренных в законе или договоре. Если возмещение убытков прямо связано с размером причиненного вреда, то взыскание неустойки лишь косвенным образом или вообще не зависит от него.

В связи с тем, что на практике относительно часто возникают сложности в сборе и закреплении доказательств нарушений авторских и смежных прав, то для привлечения лица к ответственности за нарушение авторских и смежных прав могут проводиться экспертизы с целью выявления фактов нарушения. Среди них можно перечислить следующие: судебно-искусствоведческая экспертиза, литературоведческая экспертиза, компьютерно-техническая экспертиза, криминалистическая экспертиза, экспертиза звукозаписей и видео-, судебно-товароведческая экспертиза, фототехническая экспертиза и т.д. [4]

Нельзя оставить без внимания институт коллективного управления имущественными правами обладателей авторских и смежных прав, предусмотренный Законом РК «Об авторском праве и смежных правах». Глава IV вышеназванного закона является альтернативой неэффективному использованию и недостаточной охране прав самими авторами в индивидуальном порядке.

Обладатели авторских и смежных прав имеют возможность самостоятельно создавать организации, управляющие их имущественными правами, и решать вопрос о пределах передаваемых им полномочий, что отражается в уставе этих организаций, утверждаемом учредителями в соответствии со ст. 41 ГК РК [2]. Допускается создание либо организаций по различным правам и различным категориям обладателей прав, либо организации, одновременно управляющей авторскими и смежными правами. В настоящее время на территории Республики Казахстан созданы и осуществляют деятельность – Казахстанское авторское общество (КАО), Ассоциация производителей фонограмм (АПФ) и Казахстанское общество по управлению правами исполнителей (КОУПИ).

Статьей 43 Закона РК «Об авторском праве и смежных правах» определены цели коллективного управления имущественными правами как обеспечение имущественных прав авторов и иных субъектов авторских и смежных прав в случаях, когда их практическое осуществление в индивидуальном порядке затруднительно (публичное исполнение, в том числе на радио и телевидении, воспроизведение произведений путем механической, магнитной и иной записи, репродуцирование и другие случаи). Организации, управляющие имущественными

способ защиты реализуется в юрисдикционном порядке, поскольку связан с принудительным изменением или прекращением правоотношения, но в принципе не исключается и его самостоятельное применение потерпевшим. Прекращение или изменение правоотношения как способ защиты гражданских прав может применяться в связи как с виновными, так и невиновными действиями нарушителя.

Признание недействительным акта государственного органа и органа местного самоуправления. В случае если решение органа государственной власти или органа местного самоуправления противоречит действующему законодательству, что нарушает права и интересы граждан, то они имеют право на обжалование этого акта в суде или арбитражном суде без каких бы то ни было дополнительных указаний закона на этот счет. Имеют значение лишь два обстоятельства: во-первых, нарушенное право должно носить гражданский характер; во-вторых, административный акт должен быть противоправен с точки зрения соответствия его действующему законодательству.

Требование о признании административного акта недействительным может сочетаться с другими мерами защиты, например с требованием о возмещении убытков, либо носить самостоятельный характер, если интерес обладателя смежных прав сводится лишь к самой отмене указанного акта как препятствия в реализации права. Следует иметь в виду, что граждане и юридические лица имеют судебную возможность признать недействительными не только акты государственных органов и органов местного самоуправления, но и акты, изданные органами управления юридических лиц (решение собрания акционеров, правила внутреннего трудового распорядка и т.п.).

Компенсация морального вреда. Моральный вред представляет собой физические или нравственные страдания, которые претерпевает гражданин в результате нарушений или посягательств на его права. Поэтому компенсация в твердой сумме, предусмотренная Законом РК от «Об авторском праве и смежных правах», не имеет никакого отношения к компенсации морального вреда. Требования о компенсации морального вреда регулируются ст. 352, 951 и 952 ГК РК. В сфере авторских и смежных прав компенсация морального вреда может осуществляться только в тех случаях, когда нарушены какие-либо личные неимущественные права. При этом лицо, права которого нарушены, должно доказать:

- факт нарушения его авторских или смежных прав;
- факт причинения ему физических или нравственных страданий (например, справкой из лечебного учреждения, письменным заключением специалиста, другим образом);
- наличие причинной связи между действиями нарушителя (например, неуказанием или неправильным указанием имени артиста-исполнителя в афише сборного концерта) и наступившими для него вредными последствиями (в виде физических или нравственных страданий) [3].

При обосновании заявленной в исковом заявлении суммы компенсации морального вреда автору или артисту-исполнителю рекомендуется объяснить суду

increasing personal interest producers in improving its quality, enhancing the competitiveness of the entire process chain with bringing food to the end-user.

If we consider the process of co-operation on a larger scale in relation to cross-cutting relationships with agricultural producers and other sectors of the agricultural sector, the process of vertical agricultural cooperatives (integration) can grow into agro-industrial integration.

Agroindustrial integration is a form of productive interaction of agriculture with related sectors of agriculture, in processing products, agro service and market infrastructure for bringing products to the consumer.

Agroindustrial integration can develop in different directions, the main ones in the agricultural sector of Kazakhstan may be:

- Strengthening the communication and interaction between the development of agricultural enterprises and agro-industrial units with related industries and businesses related fields;
- Formation of agro-industrial associations based on the integration of agricultural enterprises, cooperatives K (P) X and households with the enterprises of processing, storage, trade and other related industries, including agricultural machinery, chemical industry and others.

The objective basis of the agro-industrial integration is the STP and the development of social division of labor, specialization and expansion of linkages of agriculture with other sectors of agriculture.

The forms of agroindustrial integration depends on the level at which this process occurs: in the country, region (province, district) or at the level of individual enterprises. On the scale of a country or large regions (provinces) agro-industrial integration can be manifested in the formation and development of a large food complex.

Total on the Republic of Kazakhstan can create 16 large agrokombinats: in each region and in the suburban area of Astana and Almaty.

At the district level agro-industrial integration can be manifested in the formation of agro-industrial units in various organizational and legal forms for deep processing, storage, production and sale of food products. The forms of agroindustrial integration is dependent on the degree of technical and technological, organizational and economic cooperation between the merging entities.

One of the forms that can be offered at the district level in the Republic of Kazakhstan – the creation agropuls (associations), the purpose of which is the union of producers of agricultural products (milk, sugar beets, etc.), processors (milk factory, sugar factory, etc.), suppliers of services (agricultural chemistry, transport, ZOOVETSNAB, etc.) while maintaining their production and economic, financial, economic and legal independence.

The function agropul (associations) should include:

- To inform the participants about the need to manufacture such agricultural products and processed products, which will be in demand in the market;
- The creation of procurement of raw materials;

- Operational issues servicing;
- The resolution of disputes between the parties on prices;
- Increasing the possibility of collateral for bank loans in the second level;
- Risk reduction on government loans, leasing of equipment and machinery; replenishment of working capital, purchase of fertilizer, seed and livestock, etc.;
- Facilitate increased production and product quality;
- Providing information and consulting and marketing services, consulting on legal issues, agribusiness management, technology and other issues.

To solve the financial issues, the agropul (association) can create rural credit associations (SKT).

Agropul (association) could act independently founder of ACT, but the conditions of their establishment and functioning, provided by the National Bank of the Republic of Kazakhstan, involve only service members (founders) of the credit partnership which can only be personally agropul members – individually.

The state and municipal governments need the support and promotion of agropuls (associations) that may be in the budget, regulatory support, active promotion of the feasibility of establishing agropul among economic entities of agribusiness.

Given the strengthening of inter-state relations and interactions in the framework of the Customs Union, the CIS and EurAsEC, you must pay attention to the feasibility of establishing a joint industrial associations, primarily in the border regions. Such co-operation Kazakhstan, for example, with the Russian Federation will attract additional investment resources, better technology and skilled personnel, thereby increasing the quality of products and production volumes.

When creating a cooperative and integrated structures to ensure their successful operation, in addition to technological issues need to be addressed as follows:

- Ensuring maximum capacity utilization of its own resources of participants;
- Prevention of lack of working capital for the purchase of raw materials, especially seasonal, through the redistribution of financial resources between the parties on an interest-free basis, or through the formation of a reserve fund of funds;
- Ensuring maximum safety when transporting products throughout the processing chain to the end user;
- Ensuring the replacement of morally and physically obsolete machinery and equipment in order to produce quality products in accordance with international standards;
- Ensure organized cooperation between agricultural producers, agricultural services enterprises, food processing industry agriculture, market infrastructure;
- Solution of problems with long-term lending and investment bail association (cooperative, integrated form), and it produces the final product;
- Providing information and consulting and marketing services, advice on accounting, law, basics of agribusiness, etc. members of the association.

In a market economy it is important to increase the competitiveness of products based on its proximity to the international quality standards, regular updating of assortment and constant resource provision. This requires monitoring of market conditions

Согласно ст. 49 Закона Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6 «Об авторском праве и смежных правах» обладатели исключительных авторских и смежных прав вправе требовать от нарушителя:

- 1) признания прав;
- 2) восстановления положения, существовавшего до нарушения права;
- 3) пресечения действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения;
- 4) возмещения убытков, включая упущенную выгоду;
- 5) взыскания дохода, полученного нарушителем вследствие нарушения авторских и смежных прав;
- 6) выплаты компенсации в сумме от двадцати минимальных размеров заработной платы до пятидесяти тысяч минимальных размеров заработной платы, а при нарушении прав авторов программы для ЭВМ или базы данных – в размере от пятисот минимальных размеров заработной платы до пятидесяти тысяч минимальных размеров заработной платы, устанавливаемой законодательством Республики Казахстан. Размер компенсации определяется судом вместо возмещения убытков или взыскания дохода;
- 7) принятия иных предусмотренных законодательными актами мер, связанных с защитой их прав [1].

Помимо мер по обеспечению иска, перечисленных в ст. 49 Закона РК «Об авторском праве и смежных правах», применительно к смежным правам допустимо использовать также способы защиты прав, предусмотренные п.1 ст. 9 Гражданского Кодекса Республики Казахстан (далее – ГК РК), к которым относятся: признание права; восстановление положения, существовавшего до нарушения права, и пресечение действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения; признание оспоримой сделки недействительной и применение последствий ее недействительности, применение последствий недействительности ничтожной сделки; признание недействительным акта государственного органа или органа местного самоуправления; самозащита права; присуждение к исполнению обязанности в натуре; возмещение убытков; взыскание неустойки; компенсация морального вреда; прекращение или изменение правоотношения; неприменение судом акта государственного органа или органа местного самоуправления, противоречащего закону [2]. Кроме того, допускается использование и других методов защиты, если на этот счет есть прямое указание в законе.

Ряд способов защиты гражданских прав, перечисленных в указанной статье ГК РК, не упоминаются в ст. 49 Закона РК «Об авторском праве и смежных правах». Объясняется это, прежде всего тем, что в ГК РК приведен достаточно широкий перечень способов защиты гражданских прав, порой взаимно перекрывающих друг друга. Рассмотрим более подробно способы защиты прав, не попавших в ст.49 Закона РК от «Об авторском праве и смежных правах»:

Прекращение или изменение правоотношения. Данный способ защиты смежных прав находит достаточно широкое применение. Чаще всего рассматриваемый

має бути зазначено строк і порядок подання заяви про його перегляд. Тобто, основною відмінністю заочного рішення від звичайного є правові наслідки, які тягнуть за собою заочний розгляд справи і ухвалення заочного рішення [8].

Розглянувши класифікацію рішень суду в доктрині цивільного процесу України можна зробити висновки про те, що із запровадженням нових процесуальних форм у цивільному процесі введені нові види судових рішень. Це призвело до виникнення нових підходів щодо ознак, на підставі яких виділяють групи рішень суду. Це такі критерії, як: вид провадження, процесуальна мета, вид інстанції суду, його суб'єктний склад, зміст рішення тощо.

Література

1. Григор'єва В. Рішення суду як зовнішня форма виразу судження суду / В. Григор'єва // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 12. – С. 142-143.
2. Андронов І. В. Питання класифікації рішень суду в цивільному процесі України / І. В. Андронов // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3-4. – С. 204-207. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2006_3-4_29.pdf
3. Самолук Ю.М. Судове рішення у цивільному процесі: спірні питання / Ю.М. Самолук // Судова апеляція. – 2009. – № 1(14). – С. 91-98.
4. Харитонов Є.О. Цивільний процес України: підручник / ред. колегія: Є.О. Харитонов (голова). – К.: Істина, 2011
5. Немировська О. На шляху оновлення цивільного процесуального законодавства / О. Немировська // Право України. – 1999. – № 11. – С. 70-72
6. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України [Текст] : Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. / М. Й. Штефан. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2005. – 622 с.
7. Анненков К.Н. Опыт комментария к Уставу гражданского судопроизводства. – СПб., 1884. – Т. 4. – С. 784
8. Луспенік Д. Заочне рішення у цивільному судочинстві: перші узагальнення судової практики / Д.Луспенік // Юридичний журнал. – 2006. – №11. – С.123-130

Ажибаева Ж.К.

Инновационный Евразийский университет

СПОСОБЫ ЗАЩИТЫ СМЕЖНЫХ ПРАВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Способы защиты смежных прав – закрепленные законом материально-правовые меры принудительного характера, посредством которых производятся восстановление (признание) нарушенных (оспариваемых) прав и воздействие на нарушителя.

and prices, implemented promptly and allow you to maneuver the resources available. Such operations management and will allow more resources to function effectively unite. This requires extensive market infrastructure for real-time monitoring of the relevant markets.

The main direction of enhancing measures to address the problems in this area is to coordinate information and activities on the basis of its agricultural sector, the processing sector and trade network that provides efficient use of agro-resources and eliminate contradictions in the processing structures that interfere with the growth of the efficiency of agribusiness in general, improve the competitiveness of its products taking into account international standards and ensure the country's food security.

These functions must take collective management bodies: the board in a cooperative, integrated control unit or the formation of a management company in agroindustrial formations holding type.

In addition, at the state level necessary to solve the following questions:

- To reduce the rates of customs duties on equipment and raw materials not produced in the Republic of Kazakhstan, and especially important, if necessary, abolish;
- Provide subsidies for food and processing industries AIC;
- To eliminate double taxation (VAT) on purchase of livestock products from individuals (producers);
- To develop an effective mechanism of leasing for food and processing industries of agribusiness.

Also required operational monitoring of prices of agricultural commodities; stable energy prices, clear and long-term tax system, different rules for producers and market structures that affect the final product, its price and availability for consumers.

In this connection it is necessary to further develop information-marketing system of the Ministry of Agriculture spread it throughout the country, establishing a system of collecting primary information and increase its credibility, the creation of regional information-consulting, marketing and consulting centers. This may be the most effective information-consulting centers, is also carried out market research.

In these conditions should also be enhanced as a government policy to provide direct support to agricultural industries as well as in the regulation and protection of the internal market; because the current rates for many types of products (sausages, dairy products, soybean meal, and others.) do not provide efficient production of the country.

In addition, a mechanism contributing to the development of the competitiveness of the food processing industry AIC RK. You can offer the following:

- Leasing of equipment from the state budget for the food processing industry at subsidized rates to the deferred payment up to 8-10 years;
- Preferential interest rates of bank credit for working capital for the purchase of agricultural raw materials;
- Develop a network of pieces of agricultural products in remote areas;
- Encouraging the creation of integrated structures with its own resource base, processing and marketing of products;

- Bringing the technical and technological standards of production and quality control in line with international requirements;
- The adoption of protective measures for imported products, the competitiveness of which is caused by a significant state support of the importing countries (poultry and others.);
- Increase of import duties on the import of products in the RK group largely uncompetitive domestic goods;
- Improvement and active use of mechanisms of import quotas of food products in the country;
- Higher export tariffs on the export of certain raw materials, lack of which is experiencing the domestic processing industry.

Thus, the main measures for the development of all sectors and spheres of agriculture, their specialization, cooperation and agroindustrial integration are:

1) government incentives to improve the technical equipment of production, creation of cooperative and integrated structures in the agricultural sector, Ob-unifying agricultural producers, processors, suppliers, agro services, marketing, information and consulting and marketing.

2) the leasing of equipment for agricultural enterprises and lower rates for lease payments;

3) reduction of interest rates on loans of commercial banks;

4) improvement of existing laws and regulations in relation to the modern requirements, including taking into account the forthcoming accession of Kazakhstan to the WTO and cooperation within the CIS, Customs and the Eurasian Economic Union;

5) addressing security agribusiness personnel;

6) including agro processing industries and agribusiness in information-marketing system of the Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan;

7) the development of measures of customs and tariff protection of domestic goods producers.

These measures will ensure the development of specialization, cooperation and agroindustrial integration as a fundamental factor in developing a highly competitive agribusiness and food security of the country on the basis of technical and technological re-equipment of enterprises, skills development, strengthening linkages between all sectors and agribusiness, and improve production efficiency in agro industrial complex.

References:

1. Aspirations AV A short course of cooperation / AV Aspirations. – M: the Book Chamber, 1989. – 77 p.
2. AGRICULTURE [electronic resource] / Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics.

за заявою особи, якій належить право такої вимоги (ст. 95 ЦПК). Загальною рисою, яка об'єднує всі види судових рішень, є те, що в них проявляється реалізація судової влади [3].

Звертаючись до питання класифікації судових рішень, необхідно виділити найбільш поширену класифікацію, запропоновану Немировською О.В., згідно з якою судові рішення діляться за видами проваджень, в яких вони ухвалюються. За цим критерієм виділяють:

- 1) рішення суду в позовному провадженні;
- 2) рішення суду у справах окремого провадження;
- 3) рішення суду в наказному провадженні (судовий наказ) [5].

Не виключається можливість, як це підтверджують інші фахівці, такі як С.В. Васильєв, поділити судові рішення за наступними критеріями.

Рішення, які приймаються в порядку позовного провадження, в свою чергу можуть поділятися на види за тією самою ознакою, за якою поділяються позови (за процесуальною метою). Відповідно, суд ухвалює рішення:

- 1) про присудження;
- 2) про визнання;
- 3) перетворювальні (конститутивні);

Залежно від виду інстанції суду рішення поділяються на:

- 1) рішення суду першої інстанції;
- 2) рішення апеляційної інстанції (ч. 2 ст. 314 ЦПК);
- 3) рішення касаційної інстанції (ч. 2 ст. 344 ЦПК);

За суб'єктним складом суду рішення поділяються на:

- 1) рішення, які ухвалені суддею одноособово;
- 2) рішення, які ухвалені в колегіальному складі;

За змістом рішення суду можуть бути основними та додатковими. Так, основним є рішення суду, що вирішує по суті вимоги, з приводу яких було відкрито провадження у справі. Додаткове рішення суду ухвалюється в разі нерозв'язання в основному рішенні окремих вимог, щодо яких розглядалася справа [6].

З появою нового самостійного виду рішення суду як заочне рішення, рішення суду в позовному провадженні можуть поділятися за ступенем присутності ознаки змагальності процесу на два види:

- 1) звичайне рішення суду;
- 2) заочне рішення суду [2].

Інститут заочного рішення досить давно відомий цивільному судочинству, оскільки вперше був введений Статутом цивільного судочинства Російської Імперії 1864 р., який застосовувався в разі неявки відповідача до суду і мав на меті усунення причин, які сприяли затягуванню процесу [7].

Глава 8 ЦПК «Заочний розгляд справи» встановлює умови і порядок розгляду справи без відповідача і ухвалення заочного рішення. Форма і зміст заочного рішення повинні відповідати вимогам, встановленим ЦПК і, крім цього, у ньому

Муцурасва Л.А.

КЛАСИФІКАЦІЯ РІШЕНЬ СУДУ В ДОКТРИНІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Діяльність суду, щодо розгляду та розв'язання справ у стадії судового провадження завершується постановою рішення. Рішення підводить підсумок проведеної роботи щодо дослідження спірних відношень та захисту правомочий суб'єктів права [1]. Із набранням чинності 1 вересня 2005 року Цивільним процесуальним кодексом 2004 року були веденні нові види рішень суду у цивільному процесі, і сам термін «судове рішення» набув дещо іншого значення [2].

Судові рішення є ключовим інститутом цивільного процесуального права, якому присвячується глава 7 розділу III Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) [3].

До проблеми теорії судових рішень у своїх наукових працях зверталися Л.Н. Завадська – стосовно реалізації судових рішень, М.І. Ткачов – щодо законності й обґрунтованості судових рішень, П.П. Заворотько, а конкретно щодо класифікації рішень суду – М. Г. Авдюков, М.А. Гурвіч, Д.М. Чечот, Б. Зейдер, М. Й. Штефан та інші вчені, однак не всі питання знайшли своє вирішення і відбиття у нормах цивільного процесуального законодавства. На сьогоднішній день законодавець прагне вдосконалити процес судового захисту і пристосувати національне законодавство до європейських стандартів, тому необхідні нові вимоги до класифікації рішень суду з урахуванням правових реалій сьогодення [2].

Для вирішення питання щодо класифікації рішень суду в цивільному процесі необхідно розмежувати такі поняття як «рішення суду» та «судове рішення». Відповідно до положень ЦПК та з урахуванням критерію їх вагомості існують наступні види судових рішень: 1) рішення суду; 2) судові накази; 3) ухвали суду (судді). Загальною рисою, яка об'єднує всі види судових рішень, є те, що в них дійсно дістає вияв реалізація судової влади [4]. Тобто, зміст терміну «судове рішення» є ширшим, оскільки, згідно з ЦПК включає в себе рішення суду та інші акти правосуддя, такі як ухвала і судовий наказ, як форми судових рішень (ст. ст. 95, 208).

Рішення суду – це судові рішення, якими розв'язується матеріально-правовий спір між сторонами, підтверджується наявність або відсутність певних фактів, тобто справа вирішується по суті. Від ухвал вони різняться тим, що ними захищаються порушені, невизнані або оспорювані права, свободи та інтереси. Ухвалами оформляють відповіді суду на заявлені клопотання та заяви. Судовий наказ – це особливий вид (форма) судового рішення, який одночасно виконує функцію виконавчого документа. Він видається у справах наказного провадження про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна

Чорний В. М.

ВПЛИВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА ФІНАНСОВІ РИЗИКИ ПІДПРИЄМСТВ-ЕКСПОРТЕРІВ ЗЕРНОВИХ

Економічна безпека держави залежить у першу чергу від рентабельності підприємств, які складають різноманітні сектори економіки. Серед інших секторів, аграрний сектор є одним з головних, оскільки охоплює своєю діяльністю систему продовольчої безпеки. Аграрний сектор складають підприємства-виробники, переробні підприємства, а також окрім інших торговельні підприємства, які забезпечують реалізацію сільськогосподарської продукції на внутрішньому і зовнішніх ринках. У той же час, Україна є одним з найбільших експортерів зернових продуктів у світі, тому економічна безпека підприємств-експортерів виступає пріоритетною задачею сучасної державної політики та актуальною науковою проблематикою досліджень економічної безпеки зокрема. Зазначені особливості є актуальним предметом дослідження з огляду на сегментацію ризиків підприємств-експортерів зернових, серед яких базове значення займають фінансові ризики.

Необхідно зазначити, що фінансові ризики підприємств-експортерів зернових слід класифікувати на основі специфіки взаємодії зазначених підприємств з однієї сторони – із державно, а з іншої із ринками збуту. Види фінансових ризиків представлені на рисунку 1.

Слід зазначити, що фінансові ризики мають пряму залежність від впливу таких факторів, як: 1) державного регулювання; 2) комерційного ціноутворення; 3) технологічного забезпечення виробництва.

Державне регулювання експортної діяльності підприємств, які реалізують зернові на зовнішніх ринках, представлене системою законодавства, державних програм у напрямках: державних дотацій, кредитування, заставних закупок, державних інтервенцій, оподаткування тощо.

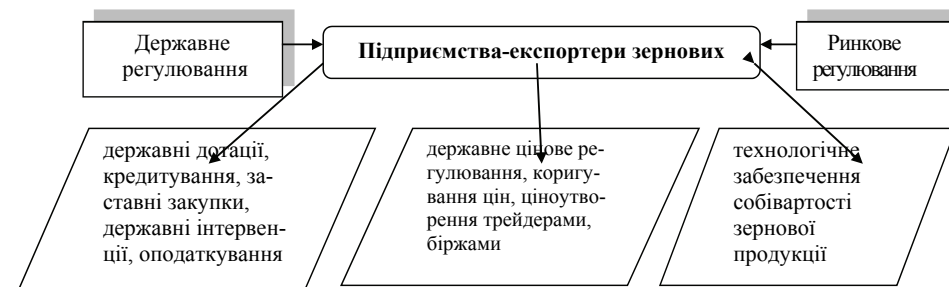

Рис. 1. Види та взаємозв'язок фінансових ризиків експортерів зернових

На наш погляд, головною функцією державної регуляторної політики щодо зниження ризиків експортної діяльності на зерновому ринку може стати чітка і прозора програма забезпечення гарантій інвестування. Очевидним є те, що інвестиції є одним із основних факторів рентабельності підприємств. Проте, для торгових підприємств, окрім забезпечення інвестиційної надійності ключовими ризиками державного регулювання виступають ризики цінового регулювання та коригування цін на ринку експорту зернових.

При аналізі ціноутворення на сільськогосподарському ринку України можна розрізнити експортні культури та культури, які переробляються і споживаються переважно всередині країни. В першому випадку ціни повністю залежать від світової кон'юнктури, в другому – ціни є результатом взаємодії попиту та пропозиції на національному ринку. Часто трапляються ситуації, коли цей баланс порушується з боку держави, коли вводяться експортні обмеження у вигляді тарифів, квот та заборони експорту на ті чи інші сільськогосподарські культури, і таким чином ціни на ці культури формуються вже під впливом виключно ситуації на внутрішньому ринку. Це, як засвідчує Ю.В. Рубан, супроводжується обертеною кореляцією цін по відношенню до міжнародного ринку. В цій ситуації вигоди кінцевих споживачів є сумнівними через низьку вартість базової сировини у ціні кінцевої продукції, а втрати сільськогосподарських товаровиробників є значними через недоотримання прибутку у порівнянні з іншими учасниками [1].

У забезпеченні механізмами державного регулювання фінансових ризиків експортерів зернових у ціновій політиці держави особливої уваги заслуговує необхідність розгляду механізму здійснення державних заставних операцій із зерном. Визначальні особливості державних заставних закупівель зерна із застосуванням заставних цін такі. Зазначені закупівлі можуть бути розглянуті як економічний інструмент захисту інтересів виробників зерна від несприятливих коливань ринкової кон'юнктури, які можуть стати результатом збільшення проти очікуваного валового збору і товарних ресурсів зерна, сезонного наростання пропозиції, узгоджених дій (тобто попередніх домовленостей) великих експортерів зерна, мета яких полягає у зниженні рівня ринкових цін на внутрішньому ринку зерна тощо. При державних заставних закупівлях зерна застосовуються такі рівні заставних цін на зерно, які гарантовані державою в розмірі, що забезпечує прибуток і ведення розширеного відтворення який відтворює виробництва, тобто в період підвищеної потреби в обігових коштах держава надає сільськогосподарським товаровиробникам доступні кредити під заставу. Заставою може бути 1 тонна зерна відповідної культури за визначеною державою ціною. Цей захід, як наголошує М.І. Мелешко, є формою страхування виробників зерна від продажу такого зерна в умовах несприятливої цінової ситуації на ринку. Заставні закупівлі зерна є своєрідною формою страхування ризиків виробників зерна та торговельних підприємств-експортерів від необхідності продавати його в умовах несприятливої кон'юнктури за надмірно низькими цінами [2].

Проблемою усиновлення є і малий термін дії направлення, який становить 10 календарних днів, на знайомство потенційних усиновителів з дитиною. Необхідно встановити більш довгий термін взаємоадаптації.

Привертає увагу і стаття 210 СК України, де зазначено, що у випадку, якщо на обліку для можливого усиновлення перебувають рідні брати чи сестри, вони не можуть бути роз'єднані при їх усиновленні. Лише за обставин, що мають істотне значення, суд за згодою органу опіки та піклування може постановити рішення про усиновлення когось із них або усиновлення їх різними особами. Незрозумілим і нероз'ясненим є які саме обставини мають істотне значення.

Варта уваги стаття 212 СК України, відповідно до якої не можуть бути усиновлювачами особи, які були засуджені за злочини проти життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також у разі, якщо мають непогашену чи не зняту судимість за вчинення інших злочинів. [3] Тобто, особа, яка вчинила бійку у 18 років та була засуджена за ст. 122 Кримінального Кодексу України (далі КК України) [4], позбавлена на все життя права взяти дитину в сім'ю. Окрім того, другий з подружжя теж втрачає таке право, оскільки перебуває у шлюбі з особою, яка не може бути усиновлювачем.

Отже, підсумовуючи викладені вище обставини, можна висловити такі пропозиції:

- розробити механізм успадкування усиновленими дітьми житла та майна біологічних батьків, коли усиновлення не є таємницею для них;
- скасувати таємницю усиновлення, що позбавляю права на соціальні гарантії, наприклад, спадкування житла, майна, і призводить до травмування психіки дитини при відкритті таємниці;
- чітко сформулювати положення статей нормативно-правової бази, які не допускають двозначності у трактуванні, зокрема в ст. 210 СК України перерахувати обставини, за яких роз'єднання братів і сестер неможливе при влаштуванні в сім'ю;
- обмежити кількість усиновлених дітей, з метою якісного виховання;
- переглянути вимоги до осіб, які були засуджені та не можуть бути усиновлювачами.

Література

1. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія / Н.М. Крестовська. – Одеса.: Фенікс, 2008. – с. 332
2. Міхеєва Л.Ю. Опіка та піклування. Правове регулювання: Навчальний посібник. – М. Городець. 2002.-с.456
3. Сімейний Кодекс України від 10 січня 2002 року// N 2947-III.- К.: Юрінком Інтер, 2008.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001// Відомості Верховної Ради України.- № 2341-III

CIVILNÍ PRÁVO

Кукса Ольга

студентка Криворізького економічного інституту
ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Інститут опіки і піклування завжди був невід'ємною складовою правової системи та відображав ставлення суспільства до охорони і виховання осиротілої дитини, забезпечення гідної життєдіяльності неповноправним суспільним верствам.

Національні особливості правового регулювання суспільних відносин у сфері опіки починають формуватися на українських територіях ще з IX ст. З появою перших писаних правових джерел зафіксовано поняття опіки, яке передусім забезпечує збереження майна підопічних. У процесі розвитку феодальних та організації станovo-представницьких відносин вдосконалюється регулювання відносин у сфері опіки, з'являється поняття піклування. [1, с.236]

В силу того, що інститут опіки та піклування є досить складним, в чинному законодавстві існує багато прогалин в цій галузі. Тому інститут опіки і піклування, на сучасному етапі історичного розвитку Української держави, потребує вдосконалення законодавчого регулювання з урахуванням національних правових традицій.

Отже, опіка – одна з найдавніших форм влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, а також міра реалізації його права жити і виховуватися в сім'ї. Опіка і піклування встановлюються над неповнолітніми, які залишилися без піклування батьків, також над недієздатними і над обмежено дієздатними особами.[2, с.131]

Законодавство про опіку встановлює порядок і умови опіки та піклування, вимоги до опікунів та піклувальників, права дітей і права та обов'язки опікунів і піклувальників, тобто регулюють відносини, що виникають у зв'язку з вихованням, освітою, змістом та захистом прав дітей, які залишилися без піклування батьків.

Аналізуючи ст. 235 СК України, в якій зазначено, що з моменту здійснення усиновлення припиняються особисті та майнові права та обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням, бачимо, що це положення захищає дитину від можливості розголошення таємниці усиновлення, але й позбавляє усиновлених отримати у спадок майно та житло біологічних батьків. Насамперед, це стосується випадків, коли усиновлення не є таємницею для дитини.

Отже, вплив державного регулювання на фінансові ризики підприємств-експортерів зернових є визначальним для розвитку даного напрямку економічної діяльності, а також економічної безпеки таких підприємств. На наш погляд, попередження фінансових ризиків підприємств-експортерів зернових шляхом цінової державної політики може здійснюватись шляхом прогнозування визначення цінових коливань. Дане прогнозування надасть можливість здійснювати оприлюднення об'єктів державного цінового регулювання, таких як види зернових, обсяги експорту тощо. Прогнозування визначення цінових коливань також забезпечить встановлення збалансованого цінового регулювання з урахуванням рівнів граничних цін з урахуванням світових ринкових тенденцій попиту і пропозиції.

Література:

1. Рубан Ю.В. Страхування ризиків зміни ціни на зерно за допомогою ф'ючерсних контрактів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3828>
2. Мелешко М.І. Механізми державного регулювання ринку зерна та шляхи його вдосконалення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/meleshko-mi-mehanizmi-derzhavnogo-regulyuvannya-rinku-zerna-ta-shlyahi-yogo-vdoskonalennya/>

REGIONÁLNÍ EKONOMIKA

Nassakayeva B.E.

candidate of economical sciences

Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz Republic of Kazakhstan

ECOLOGICAL ASPECT OF A SUSTAINABLE DEVELOPMENT:
REGIONAL LEVEL

Summary

One of aspects of a sustainable development is ecological. In article the current ecological state of the Karaganda region which has negative impact on an ecological situation of all Central Kazakhstan is considered. Sustainable regional development requires the solution of environmental issues.

Here already tens years in the world there are discussions about optimum model of eco-economic development, concepts of eco-development, ecological safety, a sustainable development are discussed. The broad movement for a sustainable development of mankind arose in many respects thanks to the mathematical analysis by J. Forrester, D. and D. Medouzami and other researchers of tendencies of the growing society within system and dynamic approach. The matters were discussed in Bogdanov A. and Bukharin N. works in the twenties of the XX century within, so called, theories of balance: «Progress of society is development of its productive forces, economic basis, a superstructure, and also direct and their return connections, interferences – objectively is defined by intensity of interaction between society and the nature». This theory of balance laid the foundation of formation of the general theory of systems of L. Bertalanffy. Connection of the system engineering, last with algorithms, allowed J. Forrester to develop model of development of society in global scales.

According to the decision of the United Nations General Assembly the International commission on environment and development (ICED) which was urged to open the problems uniting ecological and social and economic aspects of world development was created. In the report of ICED called «Our General Future» was published definition «sustainable development». It is used in scientific literature as «sustainable development». By definition of ICED «the sustainable development» represents process of large-scale changes in which intensity of operation of natural and resource potential, the directions of use of financial means, orientation of scientific and technical development and institutional changes have to be coordinated with present and future requirements that assumes existence of political will, legislative activity and mutually beneficial international cooperation» [1].

Предполагается, что в отношении государств, относящихся к третьей категории, могут вводиться санкции.

Торговля людьми стала самой быстроразвивающейся и очень прибыльной деятельностью для транснациональной организованной преступности. Статистические данные неопровержимо указывают на тенденцию возрастания торговли людьми во многих других государствах мира. Так, если за четыре века классической работорговли ее «оборот» не превысил 12 миллионов человек, то за последние тридцать лет в одной лишь Азии число женщин и детей, проданных в секс-рабство, составило 30 миллионов. Большая часть этого бесчеловечного бизнеса находится в руках преступных организаций. На это было акцентировано внимание и на состоявшемся в апреле 2000 году X конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями.

Сегодня в организованном преступном мире существует хорошо налаженная система торговли людьми, которые принудительно используются в «потогонном» производстве, сельском хозяйстве, сфере оказания сексуальных услуг. Основная масса таких лиц в основном попадает на рынок сексуальных услуг. Проституция давно стала одним из основных элементов деятельности преступных организаций не только на национальном, но и на международном уровне. Большинство жертв такой торговли составляют женщины и дети.

Успешное противодействие торговле людьми зависит от правового обеспечения решения этой проблемы как на уровне международного, так и внутригосударственного права.

Действующие международно-правовые документы рекомендуют запретить подобного рода деяния и установить за них ответственность в каждом государстве, подписавшем документ.

Наличие криминологических исследований и большого количества ратифицированных международных документов в области борьбы с торговлей людьми обуславливает закрепление уголовной ответственности за рассматриваемые деяния в действующем национальном уголовном законодательстве. Так, в частности, в Уголовном Кодексе Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V определена ст. 128 «Торговля людьми». [3]

Существующие международно-правовые документы, запрещающие торговлю людьми, оказали положительное воздействие на формирование зарубежного уголовного законодательства, направленного на борьбу с названными преступлениями.

Однако следует отметить, что в настоящее время, помимо рабства и работорговли имеется еще ряд преступлений, смежных с данным международным общественно-опасным деянием, это торговля женщинами (в том числе проституция, торговля детьми и принудительный труд).

Литература:

1. Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. М., 1990.
2. См. там же.
3. Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V. www.zakon.kz.

деятельности преступных организаций не только на национальном, но и на международном уровне. Большинство жертв такой торговли составляют женщины и дети.

Действующие международно-правовые документы рекомендуют запретить подобного рода деяния и установить за них ответственность в каждом государстве, подписавшем документ.

Принцип свободы и неприкосновенности личности закреплён в основополагающих нормативных актах международного сообщества. Так, статья 3 Всеобщей декларации прав человека, провозглашённой Генеральной Ассамблеей Организации Объединённых Наций 10 декабря 1948 года, закрепляет, что «каждый человек имеет право на жизнь, свободу и на личную неприкосновенность». В ст. 5 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, принятой 4 ноября 1950 года в Риме государствами-членами Совета Европы, записано: «Каждый имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть лишён свободы иначе как в случаях и в порядке, установленном законом» [1, 56]. В Международном пакте о гражданских и политических правах, принятом 19 декабря 1966 года в Нью-Йорке, указывается: «каждый человек имеет право на свободу и личную неприкосновенность. Никто не может быть подвергнут произвольному аресту или содержанию под стражей. Никто не должен быть лишён свободы иначе, как на таких основаниях и в соответствии с такой процедурой, которые установлены законом» (ст. 9) [2, 98].

В рабовладельческий бизнес втянуты многие страны мира. Торговля людьми (trafficking in human beings) – одна из современных форм рабства, к которым также относятся «потогонные работы», домашнее рабство, принудительные браки и пр. Большую часть жертв современных форм рабства составляют женщины и дети, которые вывозятся за рубеж в целях сексуальной эксплуатации и в меньшей степени – принудительного труда. Как говорится в докладе о торговле людьми в 2013 году, подготовленном госдепартаментом США, в 2013 году во всем мире от 700 тыс. до 4 млн. человек были куплены, проданы, перевезены и удерживались против их воли в условиях, подобных рабству. Основной транзитной страной и страной назначения торговли людьми является США. Ежегодно для сексуальной эксплуатации в Соединённые Штаты ввозится около 50 тыс. женщин и детей. Причем как женщин и детей, так и мужчин делают объектом международной сексуальной торговли для занятий проституцией и принудительного труда. Работорегуляцией может принимать и другие формы, например, похищение детей и их призыв в государственные вооружённые силы или повстанческие армии, использование женщин и детей в качестве домашней прислуги, работающей на кабальных условиях, использование детей в качестве уличных воришек и т.д.

Исходя из этих критериев страны мира разделены на три категории:

- в первую входят страны, которые полностью соблюдают их (из постсоветских государств в нее вошла Латвия);

- во вторую категорию – соблюдают не полностью, но стараются соблюдать (в этой группе оказалось большинство постсоветских государств);

- в третью – те страны, правительства которых не полностью соблюдают минимальные стандарты и не принимают значительных усилий (Кыргызстан, Армения, Таджикистан, Беларусь, Россия соседствуют в этой группе с Афганистаном, Ираном, Саудовской Аравией, Грецией, Индонезией).

According to it, within the concept of a sustainable development, there are 3 independent directions:

1. the economic – improvement of quality of life, the consumed goods and services and

other;

2. the ecological – preservation of the life-supporting environment (ecosystems) and a resource basis for satisfaction of economic and social requirements;

3. the social – welfare improvement, expansion of access of educational and medical services, and also providing the minimum standards of safety, including and ecological.

Therefore, that long-term development has to ensure at the same time social stability, ecological safety and economic efficiency is fundamental. Thus each country has own idea of a sustainable development, the concepts and programs of the state development are created. In 2006 in Kazakhstan the Concept of transition to a sustainable development for 2007-2024 with a long-term outlook, the quantitative purposes and indicators of measurement of the reached results was accepted. The concept sets a task of achievement of balance between the economic, social and ecological targets without causing damage of competitiveness of economy at the international level. The main functional directions of transition to a sustainable development are: solution of global environmental problems (fight against desertification, preservation of biological diversity, climate change and preservation of an ozone layer of Earth), use of new ecologically safe technologies, radiation and chemical safety and waste management, ensuring access to drinking water and solution of cross-border environmental problems [2].

The Karaganda region is the large industrial region with rich resource base. Primary activity of the industrial enterprises of area is development of mineral deposits, negatively influencing all elements of the biosphere. The strongest technogenic influence appears on the atmosphere, the general emissions from stationary and mobile sources make over one million tons per year. In this regard the main ecological indicators of a sustainable development, such as emissions of the polluting substances (table 1), dumpings and production wastes were considered.

Table 1
Emissions of the harmful substances in the atmosphere departing from the stationary pollution sources (RK/region/region's cities)

	2008	2009	2010	2011	2012
All in Kazakhstan thous. tones	2 643,1	2 320,0	2 226,5	2 346,2	2 384,3
strong substances	688,7	639,1	639,3	631,0	593,8
gaseous and liquid substances	1 954,4	1 680,9	1 587,2	1 715,2	1 790,5
Karaganda area	991,6	687,7	661,2	691,3	641,4
Karaganda	46,3	43,0	47,7	49,1	51,1
Balkhash	424,3	134,9	107,3	116,7	99,9
Zhezkazgan	96,9	79,0	80,8	80,5	75,8
Temirtau	294,5	309,2	296,0	309,1	271,0
Note – It is made on the basis of a source [3]					

Temirtau and Balkhash, the making 57,8% (respectively 42,2% and 15,6%) of all emissions on area have the most polluted atmosphere. From the enterprises of area the greatest volumes of emissions have JSC Arcelormittal Temirtau, «Zhezkazgantsvetmet». In total emissions from these enterprises determines an ecological situation not only by area, but also by the Central Kazakhstan.

The production activity practically of all industrial enterprises has negative impact on land resources. In RK the area of the broken lands made 245 thousand hectares from whom 49 thousand hectares, on area the area of the broken lands – 43101 hectares, are worked the broken lands – 9360 hectares. For our area quite considerable capital investments and the current costs of conservation, but of recultivation of lands are characteristic there are 3,9% of all sum (table 2). Therefore the level of remediation works lags behind qualifying standards that influences ecological intensity of area [4].

Table 2

**The current costs of environmental protection in 2012
(RK/the Karaganda region)**

	All	Protection of air and problems of climate changing	Sewage treatment	Manage with waste	protection and rehabilitation of the soil, underground and surface water	reservation of a biodiversity and habitat
Republic of Kazakhstan	196458926,7	58841143,4	55938336,7	42276896,4	24243902,7	1254731,6
Karaganda region	27016554,6	11865347,5	8852647,2	5098242,2	1043859,1	3994,5
Note – It is made on the basis of a source [3]						

Influence of activity of the industrial enterprises on a condition of land resources is diverse in forms of the manifestation, there is a reduction of fertile lands, considerable changes of structure and structure of a blanket of crust.

Not less problems developed in the field of protection and rational use of water resources. The qualitative composition of the dumped sewage is diverse, on many ingredients there is an excess of standards of maximum-permissible concentration, maximum-permissible dumpings. Impurity is connected, generally by that at many enterprises high-quality sewage treatment isn't provided, there is a pollution of underground waters from stores of municipal, industrial and agricultural facilities, important value has secondary pollution of water sources. Data on a sanitary condition of drinking water (table 3) testify to ecological wellbeing.

4. Изьянов А. Ответственность за наемничество по уголовному законодательству зарубежных государств // СПС «Консультант Плюс».

5. УК Республики Казахстан (с изм. от 01.01.2015 года) // <http://lmc.kz>

6. Короткий Ф.В. Наемничество: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2009. С. 2.

7. Уголовный кодекс Швеции (ред. 01.05.99) // www.sweden4rus.ru

8. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии (ред. от 13.11.98) // www.law.edu.r

Какимжанов М.Т.

к.ю.н., профессор кафедры общеправовых и специальных дисциплин Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза,

Ханов Т.А.

д.ю.н., профессор, начальник НИИ Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза,

Балгимбеков Д.У.

к.ю.н., доцент, ведущий научный сотрудник НИИ Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза

**СИСТЕМА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ
В ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ**

Свобода человека является одной из главных ценностей современного цивилизованного общества, а обеспечение неприкосновенности свободы личности – одной из главных функций государства.

Торговля людьми стала самой быстроразвивающейся и очень прибыльной деятельностью для транснациональной организованной преступности. Статистические данные неопровержимо указывают на тенденцию возрастания торговли людьми во многих государствах мира.

ООН дает нам беспристрастные данные статистики, в которых сказано, что сейчас в мире в рабстве находится, примерно, 27 миллионов людей, и это количество рабов не только непрерывно не уменьшается, но только растёт.

Исследования ООН свидетельствуют, что самая критическая ситуация в таких государствах как Непал, Судан, Объединенные Арабские Эмираты, Индия, Габон, Гаити, Мьянма. По оценкам Госдепартамента США, во всем мире ежегодно продается, похищается, задерживается и транспортируется помимо их воли около 4 миллионов человек. Международные эксперты определяют, что ежегодная мировая прибыль от работорговли достигает 9,5 миллиарда долларов. По оценкам других экспертов, общий оборот этого рынка достигает 19 млрд. долларов.

Основная масса лиц вовлечённых в торговлю людьми в основном попадает на рынок сексуальных услуг. Проституция давно стала одним из основных элементов

Что касается стран Европы и США, то в них наемничество рассматривается как преступления против государственной безопасности и обороноспособности страны, а также деяний, направленных на подрыв добрососедских отношений с иностранными государствами или нарушение нейтралитета.

В УК Швеции ст.12 наемничество признается преступлением, если оно совершено на территории Швеции. То есть такая формулировка дает возможность потенциальным наемникам совершать преступления за пределами государства и спокойно жить на территории Швеции.

В УК Германии § 109 h закреплено, что понятие наемника распространяется только на граждан Германии. Граждане других стран находящихся на территории Германии, и, совершившие данное преступление, не будут являться наемниками.

Исходя из изложенного, можно выделить 3 типа наемничества:

1. Полулегальное

К данному типу может относиться иностранный легион, который находится на территории Франции, хотя сама, Французская Республика, и отвергает причастность к этой организации, но служба в ней течении 4 лет дает право наемникам получать паспорт гражданина Франции.

2. Легальные

К этому типу наемничества относятся: «частные охранные фирмы», «многонациональная корпорация» или фирмы, занимающиеся «услугами планирования и осуществления охранных и оборонных мероприятий». (Например, Американская организация Dyncorp (бывшая PEA); Military Professional Resources Incorporated (MPRI))

3. Нелегальные

Как правило, этот тип наемничества существует и развивается в странах третьего мира. Отличие от других видов в том, что наемничество здесь развивается за счет ослабленной позиции законодательства и нестабильности государственной власти.

Таким образом, данное явление носит негативный характер и требует единого понимания мировым сообществом.

На наш взгляд, более удачно будет звучать в международных документах такое понятие наемничества: «Наемником признается лицо, действующее в целях получения материального вознаграждения и иной личной заинтересованности, не являющееся гражданином государства, участвующего в вооруженном конфликте или военных действиях, не проживающее постоянно на его территории, а также не являющееся лицом, направленным для исполнения официальных обязанностей».

Литература:

1. Белый И.Ю. Являются ли наемники военными преступниками? /Международное гуманитарное право: Учебник для вузов 2-е изд. под ред. Батырь В.А. М.: «Юстицинформ», 2011.

2. Изьянов А. Ответственность за наемничество по уголовному законодательству зарубежных государств //СПС «Консультант Плюс».

3. УК Азербайджанской Республики (с изм. от 30.12.99) // <http://law.edu.ru>

Table 3

**Quality of drinking water in the Republic of Kazakhstan in 2013
unit weight of water tests nonqualifying to standards%**

	Quality of drinking water of objects of the decentralized water supply		Quality of drinking water of objects of the centralized water supply	
	chemical indicators	microbiological indicators	chemical indicators	microbiological indicators
Republic of Kazakhstan	2,5	1,56	0,67	0,66

Note – It is made on the basis of a source [3]

These tables testify that on chemical and microbiological indicators water meets standard, on area the corresponding indicators are lower than national average values. About access for the population to clear water data aren't analyzed, but it is possible to tell that across Kazakhstan and in the region access is reduced in connection with reduction of reserves of fresh water. This factor is a brake to advance of regional system to a sustainable development. In the Report of the World commission on environmental protection and development «Our general future» is allocated with key area of a sustainable development the environmental problem connected with deterioration of natural base. Here the problem of access for the population to clear water is high on the list.

Negatively the waste which is formed in the course of a production activity of the enterprises and activity of the population (table 4) influences environment.

Table 4

Formation of waste

Waste	2008	2009	2010	2011	2012
Volume of the dangerous waste, from them	453373,1	227555,0	303116,6	420668,3	355952,5
Use dangerous wastes on enterprises	4840	330	1960	4500	9472
Neutralization dangerous wastes household waste	61	52	63	61	82
Total amount the formed waste	3411,9	3928,3	3784,7	3919,3	3588,3
Volume of the formed waste counting on GDP, kg/tenge	456785,0	2314833,3	306901,3	424587,6	359540,7
	0,028	0,014	0,014	0,015	0,012

Note – It is made on the basis of a source [3]

Generally stores of waste of our area are presented by pedigree dumps of the coal and mining industry, tailings dams of concentrating factories, dumps of slags of non-ferrous and ferrous metallurgy, of the enterprises of power system. At the present stage extent of use and recycling is very small, their absolutely small part is used in production. Though in the Karaganda region favorable prerequisites for development of eco-business in use of waste of local productions are created. Some waste is valuable raw materials (in some cases multicomponent) for receiving other final and intermediate products in this connection their public usefulness can change.

Weakly sustainable development of ecology is explained by that the area takes the II place in the republic on emissions, formation of waste is also great. High anthropogenous loadings in area are connected with prevalence of outdated, inefficient processing equipment therefore there are enormous losses of raw materials not only in the course of production, but also at a production stage. In a subsoil there is not less than a third of the extracted coal, a large amount of iron ore, losses of associated gas are great, the mountain weight taken from a subsoil is used approximately for 10%. It must be kept in mind that export goods of area are, generally raw materials and semi-finished products demand on which often fluctuates in the world markets that demands development of processing industries of economy.

The current ecological state of area, intensive use of not renewable mineral raw material resources and their not complex use call into question an inalienable right of all future generations to have the same opportunities for access to resources what existed at the previous generations. Though the fundamental principle of a sustainable development is the balance between current and future state of mankind with preservation of vital resources of the nature for descendants. Therefore, long-term prospects of development of the Karaganda region are connected with the solution of environmental issues.

LIST OF LITERATURE

1. Agenda of 21 centuries. The report of a conference of the OUN on environment to development – Rio de Janeiro, on June 3-4, 1992
2. The concept of transition of RK to a sustainable development on 2007-2024
3. Statistical collection «Environmental Protection and Sustainable Development of Kazakhstan 2008-2012» – Agency of RK, Astana, 2013
4. Strategy of territorial development of the Karaganda region to 2015 years. Karaganda, 2007

TRESTNÍ PRÁVO

Москвичев В.С.

курсант 3 курса ФКОУ ВПО Пермский институт ФСИН России

НАЕМНИЧЕСТВО: ПРОБЛЕМЫ ТОЛКОВАНИЯ

В современном международном и национальном уголовном праве вопрос о противодействии наемничеству стоит достаточно остро. При этом является общепризнанным, что наемническая деятельность нарушает такие принципы международного права, как суверенное равенство, политическая независимость, территориальная целостность государств и самоопределение народов, угрожает стабильности избранных конституционным путем правительств и государственных органов или сложившегося правопорядка.

Проблема в мире состоит в том, что она является одним из методов ведения агрессивной войны она влечет за собой существенный материальный вред и так же порождают прослой населения, которые зарабатывают, таким образом, а так же она очень латентна проявляется только в вооруженных конфликтах и зачастую та сторона, которая использует наемников не разглашает данные сведения мировому сообществу.

Прежде всего это связано с проблемой трактовки такого явления, как наемничество в уголовно-правовых системах различных стран.

Согласно действующему в России УК под наемничеством понимается вербовка, обучение, финансирование или иное материальное обеспечение наемника, а равно его использование в вооруженном конфликте или военных действиях, не проживающих постоянно на его территории, а также не являющееся лицом, направленных для исполнения специальных обязанностей. В связи с этим будет актуально сравнить законодательные акты других стран для выявления ошибок и разработкой планов для борьбы с ними.

Ст.114 УК Азербайджана идет отличие в обстановке её совершения вооруженный конфликт или военная операция.

В ст. 132 УК Республики Беларусь законодатель, раскрывая понятие «военные действия», полагает, что им охватываются как ситуации вооруженного конфликта, так и иные случаи, по характеру насилия и интенсивности, не достигающие уровня вооруженного конфликта.

В ст.162 УК Республики Казахстан в понятии наемника выделяют такую цель, как и иную личную выгоды мы согласен с данным определением так как наемники могут по мимо корысти преследовать и другие цели.

С.М. Иншаков, в основе наемничества выделяет одно из следующих побуждений: желание заработать, политические или религиозные убеждения, романтизм, любовь к острым ощущениям, тяга к привычному образу жизни воюющего солдата, маниакальная страсть к насилию, сюда же следует отнести тягу к смерти (некрофилию).

В общем, при анализе УК стран СНГ можно сделать вывод, что вообще то они все схожи.

На думку проф. Ю.Н. Старілова, основними передумовами становлення та формування адміністративного права стали, з урахуванням накопиченого історичного досвіду державного будівництва та потреб суспільства, наступні фактори:

- забезпечення суспільного благополуччя (розвиток економіки, фінансів, господарства, управління) і захист суспільства від небезпек;
- створення апарату управління і впорядкування управлінської діяльності;
- створення порядку управління, а потім «зв'язування» адміністративної влади (адміністративних дій та заходів) правовими нормами;
- встановлення в законах взаємних прав та обов'язків громадян і держави, тобто правова регламентація взаємовідносин між державою (і його владою) і суспільством (громадянами);
- визначення правовим шляхом порядку розгляду виникають між громадянами і владними державними управлінськими органами спорів;
- забезпечення законності у сфері публічного управління.

У західноєвропейських країнах адміністративне право розвивалося практично за єдиним сценарієм. В епоху абсолютизму існували в той час держави, практично суверенні територіально, взяли абсолютизм як форму правління за французьким зразком. Він давав правителю необмежену владу і забезпечував жорстке адміністративне управління, ведення впорядкованого фінансового господарства і формування регулярної армії.

Німецька держава періоду абсолютизму формально проголошувала правовий захист на рівні імперії і на рівні територій. Однак правова дорога в імператорський суд і в імператорську раду була ускладнена тим, що багато стану в імперії успадкували привілеї і тому не підкорялися судової юрисдикції. На окремих територіях (в державах) створювалася адміністративна юрисдикція (так звана камеральна юстиція), в чию компетенцію входило розгляд і вирішення адміністративними органами справ (спорів), що виникають у процесі управлінської діяльності.

У сфері правового захисту громадян особливе значення в адміністративному праві придбав вийшов з римського права термін «фіскус». Реалізація цього поняття на практиці, з одного боку, зробила можливим роз'єднання державного та особистого (княжого) майна, а з іншого – підтверджувала станову структуру держави. Якщо громадянин скаржився на правителя (князя), то це означало, що він скаржився не на нього конкретно, а на фіскус, тобто на державну владу, і його органи. Отже, владні суверенні повноваження князів (правителів) переводилися в розряд приватноправових відносин.

Батьківщиною адміністративного права вважається Франція. Фахівці пояснюють, що більш раннього по відношенню до інших держав процесу «формування адміністративного законодавства у цій країні сприяла Доктрина, відповідно до якої органи управління повинні бути беззастережно відділені від судів, до яких французька буржуазія не мала довіри».[2, с.203 – 215].

Література

1. Адміністративне право України: підручник/В.К.Колпаков. – К.: Юрінком Інтер, 1999. –736 с.
2. Як розвивалася наука адміністративного права у європейських країнах: Журнал російського права 1999. №3/4. –203 – 215 с.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Муржак Ю.В., Король Н.О.,
к. пед. н., доц. Лобачева І.Ф.

Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, Україна

ОСНОВНІ ЕТАПИ, ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ В УКРАЇНІ

Становлення ринкових відносин в Україні, проведення реформ усіх сфер господарювання, здійснення процесів роздержавлення та приватизації, а також розвиток державної й приватної форм власності стимулювали нагальну потребу у проведенні об'єктивного, чіткого, оперативного та комплексного економічного аналізу на всіх рівнях управління підприємством. При цьому особливе місце відводиться історії розвитку економічного аналізу. Процес становлення економічного аналізу відбувається на основі ринкових підходів, методик, та на використанні вітчизняного і зарубіжного досвіду, враховуючи усі зміни в організації бухгалтерського, статистичного обліку та звітності, які на сьогодні являються потужним інструментом ефективного ведення господарства.

До сьогодні серед вітчизняних науковців немає єдиного підходу до розгляду етапів розвитку економічного аналізу і відповідно до чіткого окреслення його меж. Через різні думки та небажання науковців поступатися власною точкою зору щодо систематизації аналізу на певні етапи, дане питання залишається одним з найбільш актуальних та потребує подальших досліджень.

Питання основних етапів, проблем та напрямів розвитку економічного аналізу досліджували у своїх наукових працях такі українські вчені як: Барнгольц С. Б., Каракоза І. І., Самборський В. І., Ковальова В. В., Коробов М. І., Лазаришинова Д. І., Мних Є. В., Шеремет В. Д. та інші.

Метою статті є дослідження основних етапів, проблем, напрямів розвитку та удосконалення економічного аналізу в Україні.

Економічний аналіз являє собою систему способів вивчення (на підставі даних обліку, звітності, планів та інших джерел) досягнутих результатів і стану господарської діяльності, можливих варіантів її покращення з метою контролю за виробництвом та обґрунтуванням управлінських рішень, направлених на підвищення ефективності господарювання [1, с.18].

Для того щоб краще зрозуміти рівень розвитку економічного аналізу в Україні, у першу чергу потрібно дослідити основні етапи та проблеми його становлення, які наглядно продемонструють місце економічного аналізу в економіці нашої держави.

В більшості літературних джерел українські вчені традиційно виділяють 5 етапів становлення економічного аналізу як науки [2, с.184]. Дослідивши їх праці у публіцистичних та періодичних виданнях, доцільно виділити 7 етапів становлення та розвитку економічного аналізу в Україні (табл. 1).

Таблиця 1

Основні етапи становлення та розвитку економічного аналізу

Етапи	Основні праці	Характерні особливості етапу
1	2	3
I етап до 1240 р.	«Руська правда», «Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис».	Становлення перших основ у формуванні економічного аналізу, який носив характер листів, документів, віршів. Вперше використовуються економічні терміни економічна вартість та справедлива вартість.
II етап з XIII ст. до XIX ст.	Книга видачі грошових коштів, Книга про видатки борошна, одягу та іншого інвентарю, Ужинна книга, Обмоточна книга, Столова книга та ін.	Здійснення обліку майна, доходів і видатків, застосування фінансового аналізу та оперативного аналізу собівартості продукції і господарських операцій. Здійснення контролю при використанні кошторису.
44rIII етап – до 1917 р.	Застосування лише окремих рекомендацій, інструкцій, наприклад з перевірки платоспроможності потенційних клієнтів, видавалися поодинокі статті, написані на основі матеріалів невеликих підприємств.	Формування економічного аналізу, що зумовлено доцільністю і необхідністю здійснювати аналіз балансу підприємства і його прибутків.
IV етап – 1917 – 1930 рр.	«Аналіз балансу» (П.Н. Худякова, 1920 р.), «Розрахунковий аналіз» та «Методи вивчення діяльності підприємства по даним його бухгалтерії» (Н. Р. Вейцмана 1924 р.), «Керівництво до аналізу	Перехід від політики військового комунізму до НЕПу – становлення і розвиток економічного аналізу в умовах одержавлення засобів виробництва (підвищення вимог до економічного аналізу пов'язане із відміною
	балансів споживчих товариств» (А. Л. Міхеев, 1925 р.), «Економічний аналіз балансу» (А. Л. Усачов, 1926 р.), А.П. Рудановський та І.К. Крейбіг – перші книги з аналізу звітної калькуляції та ін.	комерційної таємниці та введенням централізованого планування в масштабах народного господарства та контроль за виконанням планів кожним підприємством).
V етап – 1931 – 1940 рр.	«Основи економічного механізму собівартості в підприємстві» (Н. Є. Колосов), «Методика техно-економічного аналізу собівартості в машинобудуванні» (Н. Є. Колосов), «Принципи організації аналізу собівартості» (М. Х. Щербак) та ін.	Перехід до командно-адміністративної економіки – розвиток методики аналізу, яка включає всебічну оцінку господарської діяльності підприємства з точки зору визначення ступеня виконання плану.

ADMINISTRATIVNÍ A FINANČNÍ PRÁVO

Шандра Р.О., Беляков О.Р.

студенти, Юридичний інститут

Національний авіаційний університет, м.Київ

Науковий керівник: Гусар О.А.

ГЕНЕЗИС АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Відомий французький адміністративіст Г. Бренбан зазначав, що немає таких секторів суспільного життя, які б випадали цілком з-під сфери адміністративно-правового контролю, оскільки адміністративне право є правом живим, глибоко вкоріненим у суспільстві, що увійшло в побут і свідомість сучасної людини.

Посилаючись на історичні факти, фахівці (наприклад, проф. Ю.М. Старилова) відзначають, що адміністративне право як правова дисципліна і самостійне наукове знання почало формуватися в процесі історичного розвитку державного апарату в XV – XVI століттях. Сукупність таких понять, як «поліцейське право», «наука поліції», «наука права внутрішнього управління», «адміністративне право», розглядаються як різні назви галузі юриспруденції, в якій містяться юридичні норми, призначені регулювати діяльність адміністрації, а також визначають зміст правовідносин, що виникають між державою і керованими суб'єктами права. [1, с.20].

«Право внутрішнього управління» являло собою державні норми або закони, призначені визначати характер і зміст заходів, що застосовуються в цілях організації умов безпеки та добробуту, тобто в даному випадку мова йде про встановлення правових меж здійснення державного управління.

На думку дослідників кінця XIX століття (Л. Штейн, Г. Мейер), система права внутрішнього управління складалася з наступних елементів: регулювання особистих відносин (облік населення); право поселення та підданства, політика населення, шлюбне право, імміграція і еміграція; «заходи щодо громадського здоров'я» (санітарна і медична поліція); поліція безпеки (загальні заходи попередження злочинів, «заходи щодо товариств, зборів і друку»); освіти; поліція моралі; законодавство про бідних і благодійність; управління господарським життям (боротьба зі стихійними лихами, пожежами, водне право, страхування; шляхи сполучення, гроші, гірнична справа; лісівництво, мисливство і рибальство; сільське господарство; торгівля).

Адміністративне право – відносно молода галузь права. У західноєвропейських державах воно починає формуватися в епоху промислових революцій як реальна потреба держави. Управлінська діяльність інститутів держави поступово починає піддаватися дії мають специфічний характер адміністративно-правових норм. До виникнення адміністративного права керування регулювалося загальноправовими нормами, які діяли і у відношенні всіх інших суб'єктів права.

Адміністративно-правові системи різних держав відображають загальні тенденції розвитку як сучасної державності, так і особливості еволюції розвитку окремо взятих країн.

В 1862 г. администрация официально отменила действие норм адата, основанных на принципе полной самостоятельности семьи в решении участи одного из своих членов, совершившего преступление внутри семьи. Теперь члены семьи находились в меньшей степени зависимости от патриархальной власти главы семьи, так как органы власти стремились к расширению их юридической правопособности.

Таким образом, политические процессы оказали трансформирующее влияние, в том числе на адаты бежтинцев при утверждении и ислама и системы военно-народного управления во второй половине XIX века.

В наши дни адаты бежтинцев, в том числе и других народов Дагестана, сыграли бы, существенное значение в процессе регулирования межнациональных и межконфессиональных отношений, в установлении стабильной обстановки, в определении правил поведения, укреплении порядка, дисциплины и ответственности членов джамаата и развитии духовно-нравственной атмосферы в дагестанском обществе.

Литература

1. Агларов М. А. Сельская община в Нагорном Дагестане в XVII-начале XIX вв. М., 1988.
2. Тарки Дербент-Нами. Под редакцией Алибекова- Аварского. – Тифлис. 1898 г.
3. Ковалевский М.М. Закон и обычай на Кавказе. Т. 2. – М., 1890.
4. Леонтович Ф.И. Адаты Кавказских горцев. Одесса, 1882.
5. Мисроков З.Х. Адат и шариат в российской правовой системе: Исторические судьбы юридического плюрализма на Северном Кавказе. – М., 2002
6. Омаров А.С. Горский адат Дагестана как исторический источник. РФ. ДНЦ РАН. ФЮп.1. Ед. хр. 2944. С. 2.
7. Омаров А.С Из истории права народов Дагестана Махачкала., 1968
8. Исмаилов М.А.Адаты Бежтинского округа. Махачкала ИПЦ ДГУ 2004
9. Омаров А.С. Изменения в праве и суде после присоединения Дагестана к России // Ученые записки ИИЯЛ ДФ АН СССР. Общественные науки. Махачкала, 1970. Т. 20. С.176, 198.

VI етап – 1941 – 1991 pp.	«Економічний аналіз виробничо-фінансової діяльності промислових підприємств» та «Основи аналізу економіки підприємств» (С.К. Татур, 1956р.), «Аналіз господарської діяльності радгоспів» (С.У.Неділін, 1955 р.).	Становлення і розвиток галузевого аналізу та інших його напрямів, удосконалення напрацювань попередніх періодів: збільшення випуску високоякісної продукції з найменшими витратами, зростання аналізу виробництва.
VII етап – з 1991 р. – до теперішнього часу	«Економічний аналіз діяльності підприємства» та «Економічний аналіз» (С. Мних), «Економічний аналіз» (М. Г. Чумаченко), «Економічний аналіз» (Б. О. Грабовецький) та ін.	Спроби пристосування напрацювань попередніх періодів до сучасних умов перехідного періоду (ринкові засади господарювання, роздержавлення, конкуренція, ризик, поява нових аналітичних об'єктів).

Перший та другий етапи економічного аналізу виділяються тільки

Г.І. Купаловою у «Економічному аналізі», де вона досліджує початковий розвиток економічного аналізу, використовуючи листи, інструкції, документи. Найціннішими джерелами першого етапу розвитку економічного аналізу були: «Руська правда» та такі літописи як «Галицько-Волинський» і «Повість минулих літ». Другий етап пов'язаний з створенням Запорозької Січі. Він характеризується використанням фінансового та оперативного аналізу під час ведення ефективної господарської діяльності, а також застосування методів калькуляції [3, с.154].

Щодо наступних етапів розвитку економічного аналізу, які досліджували І. Т. Райковська, В. В. Апостолова, Є. В. Мних, Г. В. Савицька, П. Я. Попович та багато інших, то серед них виділяють такі як:

- дореволюційний (з XVIII ст. до Жовтневої революції 1917 р.);
- післяреволюційний (з 1917 р. до «Розстріляного відродження» 1930р.);
- довоєнний (з 1931 р. до 1940р.);
- післявоєнний (1941- 1991pp.);
- здобуття Україною незалежністю(1991 р. – до сьогодні).

Третій етап характеризується використанням балансового методу в діяльності господарського суб'єкта, а також впровадженням різних методик аналізу для обчислення витрат підприємства, заробітної плати та ресурсозбереження.

Характерними рисами четвертого етапу розвитку економічного аналізу є поступовий розвиток, який зумовлений політичною діяльністю уряду, що була спрямована на розробку та обґрунтування теоретико-методологічних засад економічного аналізу в умовах усупільнення засобів виробництва, індустріалізації та колективізації країни.

П'ятий етап характеризується введенням потужної теоретичної бази, узагальненням термінів «економічний аналіз» та «аналіз господарської діяльності».

Шостий етап знайшов своє відображення в активному використанні економічного аналізу під час перебудови виробництва, який вимагав застосування нових методів та подальшого їх удосконалення. В зв'язку з цим більш детально розроблялися та впроваджувалися різні показники аналізу для розвитку підприємства [4, с.185-186].

Сьомий етап розвитку економічного аналізу характеризується використанням напрацьованих створення нових технологій, пов'язаних із виникненням таких процесів як інфляція, приватизація.

Оскільки даний етап є періодом теперішнього розвитку економічного аналізу, слід звернути увагу на основні його проблеми, адже їх вирішення створить сприятливий клімат для подальшого розвитку економічного аналізу в Україні. Серед таких проблем, слід виділити наступні:

1. Загальні проблеми:

- недосконалість законодавчої бази (суперечливість, часта зміна законодавства, неузгодженість положень різних нормативних документів);
- відсутність практики аналітичного обґрунтування стратегій розвитку на рівні держави, регіону, суб'єкта господарювання;
- ментальність, трансформація суспільної свідомості.

2. Проблеми на рівні окремих суб'єктів господарювання:

- недостатня кваліфікація економістів;
- відсутність спеціального підрозділу з економічного аналізу, незабезпеченість фахівцями-аналітиками;
- погана якість даних бухгалтерського обліку;
- відсутність інформаційно-комп'ютерних технологій або їх використання в економічному аналізі;
- недостатність методичних матеріалів;
- низька ефективність методів аналізу, які застосовуються;
- слабка організація аналітичної роботи;
- недостатня зацікавленість управлінського персоналу, власників;
- інші проблеми [5, с.162].

Тому, слід здійснити удосконалення економічного аналізу, передбачивши постановку нових завдань, які необхідно вирішувати за допомогою нових методів, що послужать основними напрямками розвитку. Серед них доцільно виділити такі як:

1) перегляд традиційних прийомів дослідження, оцінка та аналіз багатьох нових економічних категорій щодо відповідності їх ринковим умовам;

2) ефективне застосування ситуаційно-комерційного аналізу, заснованого на комп'ютерній технології обробки оперативних інформаційних масивів в умовах заглиблення комерційного ризику;

3) створення та розвиток комплексних автоматизованих систем комерційної інформації (завдання досить складне, але, як показала міжнародна практика, цілком реальне);

4) необхідність розробки єдиної системи економічного аналізу, яка б інтегрувала аналіз діяльності на всіх рівнях та базувалась на єдиній обґрунтованій системі оцінних показників ефективності господарювання підприємств і їхніх підрозділів;

лась с произошедшим инцидентом), Тем самым она не только создавала прецедент для будущего повторения аналогичных решений, но и повод обращаться к ней уже в качестве третьей стороны, если какая-то сторона оказывалась неудовлетворенной, и апеллировать к более раннему опыту.

Второй – прямое вмешательство в существовавшие обычно-правовые порядки, изменение принятого до тех пор обычая, если он не устраивал власти, вплоть до изъятия полномочий на решение отдельных спорных вопросов и конфликтов у местных общин, действовавших на основе обычая, и наделения соответствующими прерогативами русских администраторов на местах.

Следовательно, было осуществлено ограничение кровной мести и частично обеспечены гарантии личной безопасности кровника, его семьи и родственников. Военно-народная администрация постепенно изъясла дела о кровомщении из ведения сельских судов.

Под воздействием российского законодательства существенные прогрессивные сдвиги происходили и в системе доказательств. Не допускалось установление ответственности соучастника по присяге семи человек, избираемых изобличенным воров. Ослабление значения присяги и соприсяги, не признаваемых русской администрацией бесспорными доказательствами, а также обычаев, устанавливающих ложность оговоров и обвинений, заметно проявились в местной судебной практике.

Происходившие изменения в социально-экономической и политической жизни вызвали необходимость реорганизации существовавшей в крае правовой системы. Вследствие судебно-административных реформ, проведенных российскими властями в 60-х годах XIX в., действие адатов было несколько скорректировано. Горцы были включены в общероссийское правовое пространство. Сохраняя обычное право в качестве одного из источников действующего права, царское правительство рассчитывало постепенно его видоизменить и приспособить для нужд своего колониального управления.

Допуская применение норм адата, царские власти предоставили кавказской администрации все полномочия по ограничению и изменению обычно-правовых норм в соответствии с интересами колониальной политики [9, С.176, 198.]. Новые для Дагестана правовые нормы вводились через указы. Толкованием российских законов применительно к Кавказу, решением юридических коллизий занимался наместник Кавказа по праву, предоставленному ему царем. Царские власти считали, что путем постепенного внесения в нормы адата принципов русского права они сумеют создать благоприятные условия для введения в крае общероссийского законодательства.

Придавая правовым нормам более определенное и конкретное значение, администрация, с одной стороны, смягчала суровость и несообразность отдельных правил адата, а с другой – устраняла противоречия и возможность их различного толкования.

Население вольного общества могло искать справедливость у хана. В Бежитских адатах записано «До времени Шамиля обращались в трудных делах к Аварским и казикумукским ханам, которые и умиротворяли (т.е., например, к Сурхайхану и Умма-хану аварским, Аглар-хану Кизикумукскому, а также елисейскому Даниэлю Султану)» [7, С. 74]. В адатах много моментов схожих со сводами многих адатов к примеру обряд примирения Описание этого обряда мы находим, в «Бежитских адатах»: «Когда дело об убийстве кончается платежом и примирением, убийца... одевался в белый саван с веревкой на шее, позади его вели быка. В этом виде он является к родственникам убитого, которые ждут его в определенном месте, сопровождают его родственники. Подходя к старшему родственнику убитого, убийца говорит ему: «Я перед вами, делайте, что хотите». Родственники убитого могут убить его, но обыкновенно прощают. И в том, и в другом случае следует прекращение мести, бычка режут и начинается угощение» [7, С. 76].

«Бежитские адаты» в их совокупности и разнообразии позволяют составить представление о довольно богатом и разнохарактерном опыте влияния ислама, в том числе, опыте, учитывавшем сложившиеся в среде дагестанцев нормативно-ценностные и поведенческие стереотипы, взгляды, отношения и практиковавшиеся здесь способы и формы разрешения конфликтов и споров.

Безусловно под влиянием российской государственности также адаты изменились что можно проследить уже на «Адатах Бежитского округа» Для установления достоверности и углубленного изучения сведений, представленных в сборниках адатов, необходимо в качестве контрольных данных использовать труды М.М.Ковалевского. Нет сомнения в том, что они составлены «выборочным» путем, и большое число действовавших в то время адатно-правовых норм не нашло в них отражения.

Между тем нормы обычного права могут быть правильно оценены и объективно использованы в научных исследованиях лишь исходя из основополагающего положения о том, что правовые отношения, как и формы государства, коренятся в жизненной материальной реальности.

Теперь несколько слов о другом сборнике адатов (Перевод с арабского о существующих в Бежидском округе адатов), собранных кавказской администрацией, которые были составлены с целью практического использования их в окружных судах и в областном «народном суде». Этим, пожалуй, объясняется и то, что они содержат в основном нормы уголовного, семейного и наследственного права.

Присоединение Дагестана к России и кодификация правовых норм помогли этому процессу, хотя и придали ему своеобразные черты. Практически стали возможны два способа вмешательства русской администрации в нормативно-регулятивную сферу жизни народов Дагестана. Первый, как бы, косвенный, когда администрация рассматривала конкретный частный случай (конфликтную ситуацию и способы ее разрешения, практиковавшиеся населением). Администрация давала санкцию на «традиционный» способ решения спора (или хотя бы мири-

5) підвищення оперативності економічного аналізу, удосконаленні організаційних форм аналітичної роботи і перебудові інформаційних потоків;

6) широке використання досвіду розвинутих капіталістичних держав капіталістичних країн доцільно звернутись до тих його методичних і організаційних засад, які протягом десятиріч років формувалися у країнах дальнього зарубіжжя;

7) застосування економіко-математичних методів, електронно-обчислювальної техніки й персональних комп'ютерів, що дасть змогу скоротити протяжність інформаційних потоків, знизити ймовірність помилок під час обробки та користування даними;

8) важливим є розробка багатоваріантних розв'язань аналітичних задач та методика вибору з них того варіанта, який буде оптимальним для заданих параметрів [6].

Отже, проаналізувавши суть, етапи, проблеми та основні напрямки вдосконалення економічного аналізу в Україні, можна зробити висновок, що виявлені шляхи вдосконалення послужать надійним фундаментом для практичного використання економічного аналізу за нових умов господарювання. Орієнтація економіки України на виробничу, посередницьку, інвестиційну та інші види діяльності, вимоги внутрішнього і зовнішнього ринків стануть основними шляхами застосування економічного аналізу. Наукові розробки в галузі аналізу інвестиційної діяльності, зовнішньоекономічного партнерства, інноваційних процесів наповнять новим змістом державне регулювання економіки регіонів, бюджетну й банківську сфери тощо. Все це можливе завдяки виявленню проблем та своєчасному їх усуненню завдяки застосуванню напрямків вдосконалення у сфері економічного аналізу.

Література:

1. Калина А.В. Сучасний економічний аналіз і прогнозування: навч.-посіб. / А.В. Калина, М.І. Конєва., В.О., Ященко.- К. МАУП, 2012. – 456 с.
2. Апостолова В.В. Основні етапи розвитку вітчизняного економічного аналізу/Апостолова В.В., Ващенко Л.О.//Економіст. – 2015. №1. – С. 45-47.
3. Купалова Г.І. Економічний аналіз: навч. посіб. / Г.І. Купалова. – Л. Освіта, 2013. – 467 с.
4. Райковська І.Т. Генезис економічного аналізу в Україні та світі/ І.Т. Райковська//Вісник ЖДТУ. – 2014. – №3. – С.177-186.
5. Олійник О.В. Стан економічного аналізу в Україні: проблеми адаптивності до інституційних запитів/О.В. Олійник//Міжнародний збірник наукових праць. – 2014. – С. 158-169.
6. www.econa.at.ua – сайт Збірник наукових праць «Економічний аналіз».

STÁTNÍ REGULACE EKONOMIKA

Аспирант Вдовыка К. И.

Академия финансового управления, Украина

СУЩНОСТЬ КВАЗИФИСКАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ

Государственные финансы имеют стратегическое значение для регулирования, в частности, реального сектора экономики и финансового сектора, обеспечение развития регионов, поддержки предпринимательской деятельности, а их потенциал является основой экономического и социального развития Украины. Эффективность системы управления государственными финансами имеет важное значение для обеспечения стабильности бюджетной системы, а также общей финансовой безопасности и устойчивого экономического роста.

Фискальное реформирование является одним из важнейших предпосылок успешного перехода страны к рыночной экономике. Важное значение фискальной реформы признано международными организациями, которые поддерживают переходные процессы, и подчеркивается во всех программах МВФ по вопросам финансирования Украины. Следует отметить, что, учитывая низкий уровень прозрачности фискальной отчетности и неудовлетворительное качество данных, официальные фискальные данные, возможно, не отражают настоящий размер государственного сектора и эффективность фискального реформирования [4].

Учитывая недостаточно высокий уровень прозрачности фискальной отчетности и неудовлетворительное качество данных, можно отметить, что официальные фискальные данные не отражают действительный размер государственного сектора и эффективность фискальной деятельности. А это, в свою очередь, затрудняет проведение анализа макроэкономической политики государства.

Значительное количество ученых в своих исследованиях используют понятие квазифискальная деятельность, квазифискальный (квазибюджетный) дефицит и квазифискальные расходы.

Квазифискальная деятельность – прямое кредитование различных секторов экономики центральным банком или государственными банками по запросу правительства. Операции, которые могли бы проводиться с помощью конкретных бюджетных мер в форме явных субсидий, налогов или других прямых расходов. Это неверное отображение бюджетом фактических масштабов фискальной деятельности, что приводит к нечеткому разделению ответственности между органами государственного управления и государственными предприятиями.

Квазифискальный либо, как его еще называют квазибюджетный дефицит – существует вместе с измеряемым (официальным) скрытым дефицитом бюджета государства, обусловленный квазифискальной государственной деятельностью.

Квазибюджетные расходы – это бюджетные расходы, которые на практике несут государственные и муниципальные предприятия. Такая ситуация характерна для предприятий общественного транспорта, лекарственного обеспечения

владельцем только в качестве звена этого коллектива, в качестве его члена. Располаясь земельными угодьями, лесом и пр. община делала невозможным жизнь своего члена за пределами общины. Это было во многих адатах и согласно адатам Гумбетовского, Технуцальского общества общинник не имел права без разрешения на то джамаата даже сорвать кисть винограда из собственного сада. Такое деяние наказывалось штрафом в пользу общества в размере 1 быка [7, С. 23]. В данном случае мы наблюдаем, что общинник – как личность противостоит общине в целом. Хотя здесь нет ярко выраженной эксплуатации общинниками друг друга, но община в совокупности как коллектив (государство) выступает в отношении отдельной личности как эксплуататор и насильник.

Многие работы – как-то строительство дорог, ирригационных систем, мостов, мельниц, были принудительными. За отказ от общественных работ общинника наказывали штрафом. Правда, размеры композиции были различными. Да и хозяйственные работы перегон, уборка урожая, строительство дома ставили в зависимости общинника от общины, принуждал их объединяться в различные общности и, прежде всего, в сельские общины.

Община обеспечивала также защиту от внешнего врага. Первоначально как добровольное территориальное объединение в форме сельской общины, в последующем она становится субъектом насилия и ограничения прав личности. Оберегая имущество и жизнь общинника, община выработала правовые нормы, направленные против самого общинника. «Кто начнет косить раньше общества деревни, – сказано в адатах дидойского общества, – с того взыскивается одна мера какого-нибудь хлеба в пользу деревни» [7, С. 58]. «Строгая ответственность за действия, признанные вредными для всего общества, многочисленность различных запретов и предписаний, нарушение которых называлось взыскиванием штрафов, – пишет А.С. Омаров, – и как крайние меры, изгнание из общества раскрывают степень зависимости личности от сельской общины» [6, С. 29].

С другой стороны, принятие ислама привело к дальнейшему ограничению деятельности общинника, появились новые обязанности, исполнение которых были обязательны для всех членов общества достигших 14 летнего возраста. В связи с этим в адатах появились статьи нового порядка, направленные на сохранение и исполнение религиозных обрядов.

В адатах имеются статьи, которые направлены против личности в защиту религиозных обрядов. Для примера приведем некоторые из них; «Кто нарочно пропустит молитву, с того взыскивается 5 овец, если постящийся перестанет поститься, то с него взыскиваются одна овца в пользу деревни. Кто из постящихся надумает после соединиться с женщиной, тот должен накормить 60 человек нищих. Кто украдет чего-нибудь из мечети, с того взыскивается 6 руб. серебром» [7, С. 2]. Приведенные нормы обычного права капучинцев свидетельствуют о том, что принятие ислама привело к дальнейшему сужению прав общинника, появлению новых запретов.

3. Сборник *Кайтагских адатов*, XVI в. Он составлен *Кайтагским уцмием Ахметом, сыном уцмием Гасан – Али;*

4. *Бежитские адаты*».

Далее он пишет: «Есть основание думать, что собственно «перевод» адатов Бежитского округа составлен в новое время (чуть ли не в 60-х годах), в виде извлечения из нескольких древних арабских сборников, бывших исстари в употреблении в отдельных «наибствах» округа и сведенных в нашем «перевод» в один общий сборник» . [7, С. 23.]

Тут надо уточнить то что «Бежитские адаты» извлечены из архива М.М. Ковалевского и опубликованы А.С. Омаровым. «Перевод с арабского существующих в Бежитском округе адатов», – это сборник адатов Бежитского округа, а «Бежитские адаты» описаны были М.М. Ковалевским, который сделал многое для изучения обычного права народов Дагестана и в целом Кавказа.

Как известно каждый джамаат имел собственный кодекс где сведение статей не было механическим, нашли отражение нормы, одинаковые для всех сёл по уголовным, имущественным и нравственным преступлениям, а также те, которые выражали интересы союза, т.е. не могли быть содержанием кодекса отдельного джамаата [1, С. ^{С.165}].

Нормативно-правовая культура капучинцев отвечала уровню их социально-экономического устройства и отражает основные принципы зарождающегося социального неравенства, и «многие черты социально-экономического строя и гражданско-правового быта народов Дагестана» [6, С. ²]. .

Запрет и ограничение общинника в праве свободно распоряжаться принадлежащей ему землей, естественно, тормозило развитие института частной собственности. В то же время оно свидетельствует о том, что хотя общинник ведет парцеллярное хозяйство как собственник земли, но он все же и его земля находятся под контролем общины. «Хотя шариат и позволяет продажу недвижимого имущества посторонним, – говорится в адатах капучинцев, – но по адату, которого придерживаются Капучи, продажа недвижимого имущества постороннему возможна только в том случае, если родственник по отцу не воспользуется правом предпочтительной покупки» [7, С. ⁷²]. Естественно, шариат для Капуча – явление позднее, примерно рубеж XVII – XVIII вв.

Видимо, институт предпочтительной покупки, выкупа в более ранний период был более развитым. Кроме того, после сбора урожая опять-таки земля общинника переходила в пользование общины. Без разрешения общины общинник не имел права пользоваться общинными угодьями. Ограничение прав общинников даже в использовании главного средства производства – земли со всеми относящимися к ней естественными факторами и процессами, природой данными, ставило общинника в жесткие условия и зависимое положение. Общинник не мог свободно распоряжаться своим недвижимым имуществом. Согласно адатам он был поставлен в такие условия, что не мог чувствовать себя полноправным хозяином своей земли. Каждый отдельный человек являлся собственником или

и т.д. В ряде случаев квазибюджетные расходы несут и частные предприятия, что характерно, например, для сельского хозяйства [1, с. 5].

Весомым вкладом в разработку теоретико-методологических основ квазифискальных операций стали труды таких авторов, как : Т. Богдан, Н. Будина, Дж. Маккензи, Н. Маркевич, Г. Перотти, Д. Робинсон, П. Стелла, И. Точитская, Г. Тчаидзе и др.

Некоторые авторы понимают квазифискальные операции как операции, реализуемые финансовыми и нефинансовыми государственными предприятиями и учреждениями, а также предприятиями частного сектора экономики по поручению правительства, и могут быть замещены другими мерами бюджетно-налоговой политики, включая налоги, государственные субсидии или прямые расходы.

Квазифискальные операции – операции государственных институциональных единиц, государственных квазикорпораций и государственных корпораций, которые осуществляют влияние на развитие фискальных отношений.

Квазифискальные операции – это те виды деятельности, которые осуществляются за рамками бюджета, но на требование государства, и не оплачиваются непосредственно в бюджет; это всегда дополнительные госрасходы и обязательства, то есть фактически бесконтрольные вливания или изъятия, которые влияют на общую ситуацию в экономике и степень ее финансовой устойчивости. Они не являются основными видами деятельности учреждений, которые их осуществляют, и их фискальные результаты обычно не находят отражения в фискальной отчетности сектора государственного управления.

По определению Международного валютного фонда, квазифискальные операции – это операции, которые осуществляют финансовые и нефинансовые государственные учреждения, а иногда частный сектор, по требованию правительства, которые являются фискальными по характеру. Таким образом, это операции, которые могут быть дублированы специальным фискальным мероприятием, как за счет налогов, субсидий или прямых расходов, хотя в отдельных случаях очень трудно четко оценить их стоимость [2, с. 3].

Статьей 2, ч. 1, п. 26 Бюджетного кодекса Украины квазифискальные операции определяются как операции органов государственной власти и местного самоуправления, Национального банка Украины, фондов общеобязательного государственного социального и пенсионного страхования, субъектов хозяйствования государственного и коммунального секторов экономики, которые не отражаются в показателях бюджета, но могут привести к уменьшению поступлений бюджета и/или потребовать дополнительных расходов бюджета в будущем [3].

Литература:

1. Tchaidze R. Quasi-Fiscal Deficit in Nonfinancial Enterprises / R. Tchaidze // ISET Policy Briefs. – 2006. – p. 13.
2. Богдан Т. П. Квазіфіскальні операції та їх роль у формуванні бюджетного дефіциту / Т. П. Богдан // Фінанси України. – 2011. – №9. – С. 3-17.
3. Бюджетний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 38. – С. 534.
4. Про затвердження переліку квазіфіскальних операцій і органів влади (управління), відповідальних за проведення оцінки можливого впливу таких операцій на показники бюджету: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 серп. 2012 р. № 692-2012р [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=352915&cat_id=54063.

GLOBALNÍ EKONOMIKA

К.е.н. Фатюха Н.Г.

Запорізький національний технічний університет

МЕТОДИ ОЦІНКИ РІВНЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ У ВВП УКРАЇНИ

Без обліку тіньової економіки неможливо визначити реальні економічні тенденції, які є основою заходів державної соціально-економічної політики. Проте, незважаючи на активне вивчення науковцями тіньового сектору, на сьогоднішній день не існує універсальної методики для статистичної оцінки масштабів тіньової економіки [1, с.2]. Всі існуючі методи оцінки тіньової економіки можна умовно об'єднати у три групи: обліково-статистичні методи (використовуються на макрорівні); методи відкритої перевірки; спеціальні економіко-правові методи (використовуються на мікрорівні).

Обліково-статистичні методи дають оцінку таким параметрам тіньової економіки, як приховане виробництво, приховані доходи, приховані від статистики витрати на кінцеве споживання та накопичення. Ці методи в основному ґрунтуються на використанні якогось одного показника, що відображає рівень економічної діяльності.

Методи відкритої перевірки перебувають у компетенції спеціально створених контролюючих органів і забезпечують виявлення тіньової економіки лише в тій мірі, в якій це дозволяє відкритість суб'єктів, що перевіряються.

Спеціальні методи (економіко-правового аналізу) об'єднують в собі ще три методи: документального, бухгалтерського та економічного аналізу.

Метод документального аналізу – це дослідження бухгалтерських документів на наявність невідповідностей у зовнішньому оформленні та змісті облікових документів [2, с.273].

Метод бухгалтерського аналізу – це системне дослідження контрольних елементів бухгалтерського обліку для виявлення облікових невідповідностей та відхилень в економічній діяльності.

Метод економічного аналізу ґрунтується на врахуванні взаємозв'язку та взаємообумовленості значень різних економічних показників, які в умовах нормальної економічної діяльності є взаємодоповнюючими, тобто дозволяє виявити причини відхилень від нормальної економічної діяльності. Цей метод об'єднує ще декілька методів виявлення тінізації економіки: етод співставлень виявляє протиріччя в ході аналізу даних за декілька звітних періодів (наприклад: обсяг прибутку та випуск продукції; споживання сировини та випуск продукції);

то подтверждается и еще одной находкой, в 2013 году в центре села Бежта Бежтинского участка найден вот этот меч,

к сожалению его постиг та же участь постигший участь и других артефактов не потерянных для науки.

При изучении истории Дагестана XVII–XIX вв. наибольший интерес исследователей вызывала социально-экономическая сторона. Правовое же развитие изучено заметно слабее. В 1877-1879 гг. М.М. Ковалевский побывал в Бежта и описал адаты, которые в данное время находятся в его архиве, откуда были извлечены и опубликованы А.С. Омаровым. [7, С. 23.]

Что касается «Бежитских адатов» и того как они попали в научную библиотеку Одесского (Новороссийского) университета, то они попали в числе других сводов адатов к статс-секретарю И.Бентковскомуи оттуда Ф.И.Леонтовичу. Бентковский прибыл на Кавказ, сосланный после усмирения польского восстания 30-х годов ,затем продолжал службу в Кавказском линейном войске и в чине сотника вышел в отставку в 1857 году. Таким образом, военная служба И. Бентковского продолжалась более 25 лет. Оставив ее, он полностью посвятил себя историческому краеведению. Некоторые материалы доступные ему он передал А.Леонтовичу, который и опубликовал их.

Ф.И. Леонтович известный специалист того временны в области обычного права отмечает: «Из древнейших сборников дагестанских адатов нам известны ....:

1. Сборник адатов аварского народа, составленный в XI в. (хиджры. – М.Р.) Омар-ханом (Умма-ханом) Аварским;

2. Сборник адатов Кайтаха XII в. Он составлен местным уцмием Рустам-ханом;

Исмаилов М. А.

*Руководитель лаборатории обычного права Проф., д.ю.н.
ДГУ***БЕЖТИНСКИЕ (БЕЖИТСКИЕ) АДАТЫ
В ИСТОРИКО-ПРАВОВОМ ПРОЦЕССЕ ДАГЕСТАНА**

В последнее время замечен исследовательский бум к правовому наследию, а конкретнее к памятникам права народов Северного Кавказа и Дагестана. Эта работа проводится в нескольких научных центрах, а именно в РАНХиГС, Ростове-на-Дону, в лаборатории обычного права ДГУ и в Академии правосудия. Это важная работа, ибо дает возможность исследователям ознакомиться с правовым наследием народов региона в целой серии «Памятники права народов Кавказа». Зачинатель этой идеи проф. Шапсугов Д.Ю. представил на суд читателя уже 21 том в перспективе коллектив под его руководством хочет довести количество до ста томов. В числе включенных в эти тома есть памятники права народов Дагестана-Бежитские адаты. Надо отметить, что памятники права народов Дагестана начали публиковать, начиная со второй половины XIX века. Изучение адатов является необходимой предпосылкой для успешного исследования права народов Дагестана. Однако приходится признать, что сегодня историки права нередко сталкиваются с нехваткой критических, комментированных изданий таких источников, многие из которых до сих пор не введены в оборот, в том числе и многие важные источники по истории государства и права Дагестана. В данной статье речь идет о памятнике права народов (капучинцев) Дагестана- «Бежитских адатах».

В исторической и в этнографической науке бежитинцы известны под термином капучинцы. Поэтому мы будем пользоваться термином «капуча», который чаще всего встречается в литературе грузинского происхождения, откуда он был заимствован отечественными исследователями. По сведениям средневековых письменных источников этноним «капуча» встречается задолго до их исламизации, в арабской географии «Мальтабрун» – «Дагестан или Лажжистан делится на 8 земель: Авар, Дидо, Кафучи (Капуча), Андфис (Анди), Гумух и другие. [2, с. 188.]

Существует другая версия происхождения этнонима «капуча», в переводе с турецкого «капуча» означает меч. Действительно, в прошлом бежитинцы были известными мастерами по изготовлению мечей и других металлических изделий, что свидетельствуют находки Бежитинского могильника.

методом спеціальних розрахункових показників визначає розрахунковий показник, який змінюється при скоєнні економічного злочину. Наявність розриву між фактичним та еталонним значенням цього спеціального показника буде свідчити про проведення тіньових операцій на підприємстві; методом стереотипів передбачає пошук незвичайних залежностей між економічними показниками, які відображають наявність тіньової діяльності на підприємстві [2, с.272].

Першою групою методів є прямі методи оцінювання рівня тіньової економіки. Прямі методи засновані на інформації про не задекларований дохід. Виділимо три основні підходи.

1. Метод анкетного опитування. Використовуються спеціально розроблені типові анкети для добровільної відповіді респондентів на поставлені питання.

2. Метод, що базується на невідповідності між величиною доходів, наданих фірмами і домогосподарствами в податкові органи, і вибічковими перевітками отриманих доходів податковими органами. За розбіжності отриманих даних між фактичними і задекларованими доходами судять про частку прихованих доходів у загальному обсязі доходів і, таким чином, про конкретні масштаби тіньової економіки [2, с.273].

3. Метод експертних оцінок. Він базується на залученні до оцінки розмірів тіньової економіки експертів-практиків, які оцінюють її рівень на підставі особистого досвіду, який вони отримують, займаючись господарською діяльністю.

Таким чином, істотною перевагою прямих методів є можливість уникнути складностей, пов'язаних з агрегуванням показників, а також вони можуть забезпечити детальну інформацію про дії в тіньовій економіці, її структурі та складі тих, хто в ній працює. Однак загальними недоліками вищенаведених методів є те, що вони: не дозволяють точно оцінити розмір тіньової економіки, а дають тільки оціночні показники; не можуть оцінити всі дії та доходи, одержувані в тіньовій економіці, тому для них характерні більш низькі оцінки розмірів тіньової економіки (виняток – експертний метод) у порівнянні з іншими методами; нездатні (принаймні на цей час) забезпечити оцінку розвитку та росту тіньової економіки на середньо- і довгостроковий період (виняток – експертний метод); труднощі з достовірності зібраної інформації.

Другою групою методів є непрямі методи оцінювання тіньової економіки. Непрямі методи пробують визначити розмір тіньової економіки, вимірюючи «сліди», які вона залишає в офіційній статистиці. Тобто такі методи є макроекономічними й використовують різні економічні показники, що відбиваються в офіційній статистиці [3, с.26].

Отже, розглянуті методи оцінки тіньової економіки, без вживання яких неможливо визначити реальні економічні тенденції в країні.

Література:

1. Ангелко І.В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки// Вісник СумДУ. Серія економіка. – 2011. – №1. – с.1–7
2. Лісовий А.В., Кирпа С.В. Методи виявлення та оцінювання тіньового сектору економіки// Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. -2011. -№1. –с. 267– 275
3. Губарева І.О., Доровський В.О. Оцінка тіньової економіки в системі забезпечення економічної безпеки країни// Бизнесинформ. – 2009. –№11(2). – с. 25 – 26.

Шандра І. О.

Науковий керівник: к.с.н. Ховрак І. В.

КрНУ ім. Михайла Остроградського, Україна

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ОДИН З ВИЗНАЧАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА НАЦІОНАЛЬНУ ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

Глобалізація є процесом переходу національних економік країн на міжнародний, всесвітній рівень, що зумовлює їх відкритість на співпрацю між собою та різноманітними міжнародними торговельними та економічними компаніями чи організаціями. Тому глобалізація є вкрай корисною, відкриваючи нові ринки збуту, надаючи можливості обмінюватись досвідом в різних галузях економіки. Проте для країн, які не мають достатньо високий рівень конкурентоспроможності та широкий досвід в економічних реформах чи веденні бізнесу, глобалізація має певні недоліки. Так, відповідно до Індексу світової конкурентоспроможності, який оцінюється по багатьом факторам, зокрема макроекономічна стабільність, ефективність ринку товарів та послуг, розмір внутрішнього ринку, інноваційний потенціал та інші, Україна у 2014 р. посідає 73 місце з 144 країн, що є доволі низьким показником для європейських країн (табл.1 [1])

Таблиця 1

Індекс світової конкурентоспроможності, 2014 р.

Країна	Місце в рейтингу	Значення індексу
Швейцарія	1	5,72
Сінгапур	2	5,67
Фінляндія	3	5,55
Польща	41	4,46
Україна	73	4,14

Жобалардың әзірленуін дұрыс ұйымдастыру, әрбір жаңа актіні заңнаманың қолданыстағы жүйесімен анық келісу, заңдарды дайындаудағы кезеңділікті сақтау және заң шығарушылық процессті ғылыми ақпараттық қамсыздандыру заң шығарушылық техниканың жетілу деңгейін анықтайды. Қазіргі заң шығарушылық техника қабылданып жатқан актілердің мағынасын жеңіл қабылдауды, уақытында ескіріп қалған нормативтік нұсқаулардың күшін жоюды және заңнамадағы олқылықтардың орнын толтыруды қамтамасыз етеді, заңдардың және басқа нормативтік құқықтық актілердің дұрыс қолданылуы мен орындалуын қамтамасыз етеді. Бұдан басқа заң шығарушылық техника заңнаманы жеңіл әрі уақытында жүйелеуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде оның қалыпты дамуын, дұрыс қабылдануын және қолданылуын қамтамасыз етеді.

Нормативтік құқықтық актілерді жүйелеу үшін заң шығарушылық техника маңызды роль ойнайды. Құқық шығармашылықтың жоғары құқықтық мәдениетінің қажетті алғышарты жобаланып жатқан актінің мазмұнын құрайтын сұрақтар бойынша бұрынғы заңнаманы мұқият зерделеу мен анықтау болып табылады. Жаңа акт құқық жүйесіне қосылады және бұрынғы заңнамаға елеулі әсер етеді. Осы сұрақты басқаша реттейтін актілердің тағдырын ресми анықтамай, өзінің маңызын жоғалтқан ескірген актілердің күшін жоймай жаңа нормативтік реттеуді белгілеу, оны тәртіпке келтіру мүмкін емес. Қазақстандақ заңнаманың нақты күйі сандық қатынаста да, әсіресе сапалық қатынаста да тәжірбие қажеттіліктеріне толығымен жауап бермейді. Көбінесе заңдар төмен заңдық сапамен, анық емес және бұлдыр нұсқаулардан, қарама-қайшылықтардан және олқылықтардан құралатын ерекшеліктерден тұрады. Әзірленіп жатқан нормативтік құқықтық актілердің жобалары құрылымы мен мәтіннің баяндалу стилі бойынша бірыңғайланғаны, қолданыстағы заңнамамен келісілгені барлығы емес, бір келкі терминологияның сақталуы барлық жағдайларда емес.

Заңнамалық техника дегеніміз нормативтік актілер жобаларын нысаны мен құрылымы бойынша ең жетілгенін, нормативтік нұсқаулар нысандарының олардың мазмұнына барынша толық және дәл сәйкестігін, нормативтік материалдардың жетімдігін, қарапайымдылығын және көз жетерлігін, реттелетін мәселелердің толыққанды қамтылуын қамтамасыз ететін әзірлеудің ережелері мен тәсілдері жүйесі.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в 2-х томах. – Свердловск: Знание, 1998. Т. 2.
2. Зиманов С.З. Қазақстан Республикасындағы Конституция мен Парламент. – А.: Баспа, 1996.
3. Явич Л.С. Советское право – регулятор общественных отношений в СССР. Сталинабад. 1957.

консолидаціяланған актілерге дейін заң жобалары әзірлемелерінің әрқандай аспектілігімен түсіндіріледі .

Біздің көзқарасымыз бойынша, заңшығарушылық техника ұғымы өзінде заң шығарушының ойлау аспектісін, және құқықтық мәдениетін құрайды. Академик С.Зимановтың пікірі бойынша бұл жұмыс «бір жағынан реалдылықты және заң жобаны әзірлеуді қажет қылатын ақсаттың өзін сезіну мен ұғынуды, екінші жағынан – құқықтық қатынаста құзыреттілікті» талап етеді [2].

Осыған байланысты еріксіз сұрақ туындайды: заңшығарушылық техника ұғымына заңнаманы жүйелеу кіре ме? Бұл сұрақ Л.С. Явичтің, С.С. Алексеевтің жұмыстарында оң шешілген.

Л.С. Явич заңшығарушылық техника – бұл нормативтік актілердің бірлігі мен жүйелеудің белгілі дәрежесі [3]. Дегенмен, бұл жерде жүйелеудің түрі анықталмаған. Бұл жіберілген қатенің орны заң шығарушылық техниканы нормативтік актілерді жүйелеу мен әзірлеуде қолданылатын құралдар мен әдістер ретінде түсінген С.С. Алексеевтің түсінігімесемен толтырылады. Бұл жерде ең елеулі мағына кодификацияда қолданылатын құралдар мен әдістерге беріледі деп ол ары қарай айқындайды [1]. Бұл әбден түсінікті, өйткені кодекс, кодификациялық акт құқық шығармашылық орган қызметінің нәтижесі. Бірақ С.С. Алексеевтың пайымдауында «заңшығарушылық техника ұғымына заңшығарушылық жиналымды құрастыру техникасы кіре ма жоқ па» деген сұраққа жауап жоқ. Заң шығарушылық техника және заңшығарушылық жиналымды құрастыру техникасы, біздің пікірімізше заңдық, техниканың жалпы ұғымына құрамды бөліктері ретінде кіретін дербес құбылыстыр. О.А. Красавчиков, С.С. Алексеев және А.С. Пиголкин дұрыс белгілегендей заң шығарушылық техника жалпы ұғым заңдық техниканың бір түрі болып табылады.

Заңдық техника – құқықтық актілерді жетілдіру мен тиімділігін көтеруді қамтамасыз ету мақсатында қолданылатын, оларды әзірлеудің және реттеудің ережелері мен әдістері, құралдары жүйесі. Заңдық техника келесі құрамдас бөліктерден тұрады:

- заң шығарушылық техника, яғни нормативтік құқықтық актілерді әзірлеудің, рәсімдеудің, қабылдаудың, қолданысқа енгізудің ережелері мен әдістері;
- жүйелеу, яғни нормативтік құқықтық актілерді өңдеу техникасы, әр қандай заңнаманың жинақтарын, жиналымдарын құрастыру, оны есепке алу;
- жариялау техникасы және нормативтік құқықтық актілерді ресми естіртудің басқа нысандары;
- құқықты жүзеге асыру процессінде заң актілерін – құқық нормаларын қолдану актілерін, мәмілелерді, шарттарды, сенімхаттарды, өсиетхаттарды және т.б. рәсімдеу техникасы;

Заң шығарушылық қызметтің көлемі ұлғайған жағдайларда заңшығарушылық жобалардың және басқа нормативтік актілердің әзірлеу технологиясы мен ұйымдастырылуына, олардың рәсімделу сапасына талаптар елеулі көтеріліп жатыр.

Глобалізація полягає у посиленні міжнародної співпраці, товарообігу та уніфікації й адаптації вітчизняної продукції до міжнародного ринку збуту. Це сприятиме розповсюдженню українських товарів на світовому ринку, підвищенню авторитета країни у світі та її проникненню до міжнародних ринків, що суттєво підвищить рівень ефективності національної економіки.

Не менш важливим фактором в цьому аспекті є також можливість впровадження власних інноваційних технологій, проте тут також є проблема, адже, не дивлячись на те, що в Україні доволі високий рівень освіти, подальше втримання вітчизняних вчених для розробки інноваційних технологій доволі складно і відбувається колосальний «відтік розуму» за кордон. Це підтверджується всесвітнім рейтингом здатності країни до утримання талантів, де Україна посідає 140 місце з 148 можливих, станом на 2012 р. [2, с. 533].

Важливим аспектом глобалізації для України є й тісне співробітництво з міжнародним фінансовим ринком на правах повноправного учасника, адже на сучасному етапі Україні доволі важко виходити на міжнародний ринок та відповідати міжнародним стандартам. Проте глобальний фінансовий простір створює умови для зростання темпів концентрації фінансового та промислового капіталу, зниження значення монетарних факторів у формуванні валютних курсів, прискорення руху капіталу, посилення ролі фондових ринків, оновлення інструментів фінансового ринку та посилення взаємозалежності фінансових і реальних секторів національної економіки.

Варто також додати, що в сучасних умовах склались досить сильні передумови для розвитку фінансової глобалізації: нерівномірний економічний розвиток та розподіл фінансових ресурсів; недостатність в більшості країн власних коштів для покриття бюджетних дефіцитів, проведення соціально-економічних перетворень, здійснення процесів злиття та поглинання компаній і банків, виконання боргових зобов'язань по внутрішніх боргах із зовнішніх запозичень.

Однією з причин складності інтеграції в світову економіку можна вважати неефективне державне регулювання сфери економіки, що підтверджується всесвітнім індексом економічної свободи, який заснований на частоті й інтенсивності державного регулювання економічної діяльності, де Україна, станом на 2014 рік, посідає 163 місце з 179 можливих [3]. Так, не зважаючи на значні військові та політичні проблеми, саме позитивні зрушення в сфері економіки можуть сприяти вирішенню й інших проблемних питань.

Підсумовуючи вищесказане хотілося б запропонувати систему заходів, задля прискорення процесу глобалізації та розвитку національної економіки:

- підвищення рівня конкурентоспроможності за рахунок активної інтернаціоналізації вітчизняних товарів та налагодження тісних взаємовідносин між вітчизняними компаніями та транснаціональними компаніями, філії яких знаходяться в Україні;

- скорочення «відтоку розуму» за рахунок надання пільг та субвенцій на розвиток вітчизняних інноваційних технологій силами українських вчених;

- розвиток банківської сфери та розвиток бізнесу з метою якнайшорішого закріплення у міжнародному фінансовому просторі;

- проведення політичних реформ, з метою підвищення захисту права власності, полегшення умов ведення бізнесу та посилення державного економічного контролю.

Отже, якщо Україна має намір стати високо розвинутою країною, в якій буде високий рівень суспільного добробуту, але при цьому зберегти власний суверенітет і незалежність, їй потрібно кардинально змінити напрями розвитку міжнародних господарських відносин. А також проводити кардинальні та сміливі реформи, адже тільки такі реформи виводять економіку країни на якісно новий рівень, а саму країну – на міжнародний фінансовий та торговий ринок і простір.

Література:

1. Индекс світової конкурентоспроможності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2013-2014>

2. Куцик П. О. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку: монографія / П. О. Куцик, О. І. Ковтун, Г. І. Башнянин. – Львів : Видавництво ЛКА, 2015. – 594 с.

3. Индекс економічної свободи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/index>.

Васильсва І. В.

Науковий керівник: к.е.н. Ховрак І. В.

КрНУ ім. Михайла Остроградського, Україна

КОРУПЦІЯ ЯК ОДИН З НАЙСИЛЬНІШИХ НЕГАТИВНИХ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Питання корупції актуальне для кожного суспільства. В цілому, дослідження корупції у глобальному вимірі привертають увагу політиків, представників бізнесу, активізують гостру дискусію в наукових колах. Кожен сприймає це явище по-різному, а її дослідження є доволі таки суб'єктивним, адже базується на експертних оцінках окремих науковців та фахівців. Але є те, в чому сходяться всі вчені, що корупція вкрай негативно впливає на всі світові економічні процеси. Не є виключенням й економіка України, згідно з Індексом сприйняття корупції, який розраховується міжнародною організацією Transparency International, Україна посідає далеко не перші місця (табл. 1 [2]).

Пиголкинн, Д. Керимовтың. Бұл жерде айта кету қажет әлі күнге дейін заң әдебиетінде заңдық техника туралы тұрақталған түсінік жоқ [1].

Заңдық техниканың маңызына С.А.Муромцев көңіл аударған. Ол заңдар баптарын мүмкіндігінше өте қысқаша ету, заңдардағы толып жатқан ескертулер мен косымшаларды жою қажеттігін белгіледі.

Заңдық техниканың проблемалары басқа жұмыстарда да қарастырылған. Оларды талдай отырып, заңдық техника түсінігіне тек қана құқықтық актілерді әзірлеу ережелерін ғана қамтитын тар мағынада қарастырғаны туралы қортындыға келуге болады. Бұл түсінікке заң жобаларын әзірлеудің ұйымдық-техникалық жағынан нақты күйін енгізу керек еді (қоғамдық қажеттілікті зерттеу, құқықтық актінің неге арналғандығын белгілеу мен оны әзірлеу бойынша тапсырмалар: әзірлеушіні іріктеу, шет елдер заңнамасының актілерін талдау, бірқатар техникалық құралдарды жасау, орындаушылардың жұмысын жеңілдететін заңдық терминдерді жасау).

Бұл мағынада А.С.Пиголкин заңдық техника түсінігі жедел және жоғары сапалы нормативтік құқықтық актілердің жобаларын әзірлеудің ұйымдық-техникалық ережелерін, нормативтік актілерге дұрыс және біркелкі өзгерістер мен толықтыруларды енгізудің, оларды толық немесе ішінара күшін жоюдың әдістерін, заң шығарушының ойларын нормативтік актінің баптарында ең жетілген түрде баяндау тәсілдерін, оның мақсатқа лайық құрылымын, құқықтық актілерді бір тілден екінші тілге аударудың ұйымдық-әдістемелік ережелерін қамтиды дегенді жазғанда әділ еді.

Заңдық техниканы тек қана заң жобасын баяндаудың тәртібі туралы ережелердің жиынтығы ретінде ғана түсіну қателік болар еді деп заңдық техника ұғымын И.Л.Брауде терең қарастырды. Оның сөздері бойынша, заңдық техника заң жобаларының сыртқы біркелкілігіне жету әдістемесіне ғана келіп тоқтамайды, ол құқық теориясына негізделуге міндетті және олардың мазмұны бойынша, оларды белгілеу тәртібі бойынша нормативтік актілерді топтау, құқық салалары арасында айырмашылық жүргізу, нормативтік актілерді жариялау әдістері мен нысандары және т.б. сияқты теорияның мәселелерін шешуге міндетті.

Д.А.Керимовтың пікірі бойынша, заңдық техника – бұл қолданыстағы заңнаманы білдірудің нысанын жетілдіру мақсатына жетудегі тарихи және тәжірбиелі қалыптасқан құқықтық институттарының, құқық нормаларының, және құқықтық акті баптарының жасалу ережелері.

Заңшығарушылық техника ұғымына ең қолайлы түсінік берегін А.А.Ушаков, заңшығарушылық техниканы екі бөлікке бөлген: біріншісі заңдарды, кодекстерді және басқа күрделі актілерді жасаумен байланыстырған ішкі заң шығарушылық техника деп белгіледі, екіншісі құқық шығармашылық процессті және құқық шығармашылық тәртіпті ұйымдастыру ретінде түсінген сыртқы (процедуралық) заңшығарушылық техника.

Көрсетілген авторлардың заң шығарушылық техниканы ұғымын әрқалай түсінуі, ең біріншіден, жай заңнан бастап күрделі кодификацияланған және

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хаджиев А.Х. Земельное право Республики Казахстан (Общая часть): Учебное пособие / Под ред. Мухитдинова Н.Б. – 2-е изд., перераб и доп. – Алматы: Юрист, 2002. – 76 с., 98 с.

2. Колотинская Е.М. Земельное право России. Учебник по специальности «Правоведение». – М., Стоглав. – 1995. – 113 с.

3. Жерді пайдалануға және қорғауға мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру тәртібі туралы Ереже // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 ж. 19 ақпандағы №235 қаулысымен бекітілген ҚР-ның ПҰАЖ-ы. – 1997. – №9. – 61 құжат.

4. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 18 желтоқсандағы №785 қаулысы // Қазақстан Республикасының ПҰАЖ-ы. – 1992. – №16. – 225 бап.

5. Государственный (национальный) доклад о состоянии и использовании земель Республики Казахстан на 1 января 1995 года. – Алматы. -1995. – №1-7/236. – 25 апреля.

6. Ильясова К., Нурланова Ж. Перспективы развития земельного законодательства республики Казахстан // Правовая реформа в Казахстане. – 2001. – №1. – С. 33-39.

7. Волков Г.А., Голиченков А.К., Козырь О.М. Развитие рынка земли: правовой аспект // Государство и право. – 1998. – №2. – С. 36-40.

8. Крылатых Э.А. Становление и развитие системы регулирования земельных отношений // Проблемы прогнозирования. – 1997. – №2. – С. 28-32.

9. Хаджиев А.Х. Некоторые организационно-правовые аспекты частной собственности на земли сельскохозяйственного назначения // Предприниматель и право. – 1994. – №4. – С. 15-17.

Магистр юриспруденции Кыдралинова А.К.

Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар, Қазақстан

ЗАҢ ШЫҒАРУ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАҢНАМАНЫ ЖҮЙЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Заңдық техниканы жетілдіру мәселелерін заң ғылымы жеткілікті деңгейде белсенді зерттеді. Бұл мәселелер әртүрлі көзқарастар тұрғысынан аса жұмыстарды атауға болады. Мысалы бұл мәселе бойынша революцияға дейінгі келесі заңгерлердің ойлары танымал: Ш.Монтескьенің, С. Муромцевтің, М. Сперанскийдің және басқаларының; соғыстан кейінгі кезеңдегі М. Шаргородскийдің, Л. Явичтің; кеңес кезеңіндегі – С. Алексеевтің, А.

Таблица 1

Индекс сприйняття корупції в Україні

	Бали (0 – 100)	Місце
2011 рік	27	152
2012 рік	26	144
2013 рік	25	144
2014 рік	26	142

Для оцінки впливу корупції на національну економіку слід визначити шкоду, яка була завдана країні внаслідок корупційних проявів. Так, сума збитків, завданих лише кримінальними правопорушеннями за минулий рік склала 577,8 млн. грн., з яких відшкодовано було лише 247,6 млн. грн., що складає менше половини суми. При цьому, це тільки фактична сума, яку втратив бюджет через корупцію. Наступним негативним фактором для економіки, який провокує корупцію, є тіньова економіка. Ці два поняття є тісно пов'язаними, адже будь-яка економічна діяльність, яка є нерегульованою та незаконною потребує бюрократичної, а іноді й політичної, протекції.

Не можна не згадати й про неефективне та нецільове використання бюджетних коштів, яке зумовлено бюрократичною корупцією. При цьому, корупція у цій сфері не обійшла стороною ні країни, що розвиваються, ні вже розвинені. Так, навіть у США, Японії та ряді країн Європи хабар із метою отримати певне державне замовлення чи кредит є звичайною справою. Особливо гостро впливають на економіку держави саме махінації з державними замовленнями, які сягають 40% від загальної кількості замовлень, адже внаслідок надання їх корумпованій особі, держава втрачає перспективного підприємця, який міг би дійсно якісно виконати завдання та принести чималу користь країні. Така розповсюдженість корупції на всіх рівнях є наслідками неефективної антикорупційної компанії, яку проводить країна. У зв'язку з цим, варто звернутись до міжнародних методів боротьби з корупцією, які працюють у розвинених країнах.

Так, достатньо ефективну систему боротьби з корупцією налагоджено в Швеції за допомогою податків, пільг та субсидій, а не за допомогою заборон та суворого покарань. Для громадян був відкритий доступ до внутрішніх документів управління, що дало змогу громадянам зрозуміти як працює держава і здійснювати громадський контроль за її діяльністю. А найголовніше, що було створено – це незалежну і справедливую систему правосуддя. Також, для чиновників були висунуті значні етичні вимоги, внаслідок чого через деякий час бути чесним стало престижним для держслужбовця [1, с. 34]. Також велику роль грає церква та суспільна думка. Так, суспільна думка змусить чиновника, який займається корупцією, піти у відставку, адже в іншому випадку він втратить довіру всього

суспільства, а в майбутньому вже не зможе займати ніякі посади. Отже, з політичною корупцією можна боротись за допомогою позитивних змін у суспільстві та самосвідомості народу.

Протилежним є досвід Гонконгу, в якому задля боротьби з політичною корупцією була створена спеціальна комісія по боротьбі з корупцією, якій надали дуже широкі повноваження, забезпечили її працівників широким спектром пільг та високою заробітною платою, а також надали можливість перевіряти будь-яку особу чи відомство при найменших підозрах корупції. Також, там було введено презумпцію винуватості для чиновників, тобто діє принцип «докажи, що купив своє майно не на хабарі». Внаслідок цих дій лише за 1 рік було заарештовано близько 200 чиновників. Таким же шляхом пішли й інші східні держави, такі як Китай та Сінгапур [3, с. 420].

Вважаємо, що варто запропонувати певну систему заходів, яку слід провести для підвищення рівня ефективності національної економіки:

1. Створення кардинально нової системи боротьби з корупцією, яка буде орієнтуватись на міжнародний досвід.
2. Максимальне викорінення тіньової економіки за допомогою введення реформ, які будуть сприяти розвитку легального підприємництва.
3. Орієнтація на підтримання вітчизняного виробника та заохочення підприємців за викриття проявів хабарництва та прагнення розвивати національну економіку.

Вважаємо, що незважаючи на перепони, Україна має і вже робить перші кроки для підвищення рівня національної економіки, шляхом введення позитивних змін в усіх секторах економіки і життя суспільства, тож залишається лише чекати на результати.

Література:

1. Тимофеев А. Зарубіжний досвід боротьби з корупцією / А.Тимофеев // Сучасна економічна наука, досягнення, виклики, пріоритетні напрями розвитку: матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів, студентів НЮУ ім. Я. Мудрого – за заг. ред. А.П. Гетьмана. – Харків: НЮУ ім. Я. Мудрого, 2014 – С. 34-35.
2. Волошенко А. Корупція в повсякденному житті суб'єктів підприємництва та роль громадських організацій у процесі її подолання / А. Волошенко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academia.org.ua/?p=258>
3. Прохоренко О. Я. Корупція по-українськи (сутність, стан, проблеми): моногр. / О. Я. Прохоренко // – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 456 с.

кеңеюіне, ал нарықтықжер қатынастарының күрделенуіне әкеледі. Сондықтан нарықтық жер қатынастарың нормативтік реттеудің теориялық негізін жасау керек. Осы аталғант көзқарасты кейбір заңгер ғалымдардың еңбектерінен де көруге болады [9, 28-32 б].

Жалпы нарық құбылысының, әсіресе аласапыран жер айналымын орасан зор жойқын күші бар және жағымсыз экономикалық (мысалы, спекуляция), экологиялық (жерді қорғаудың әлсіреуі) және әлеуметтік (латифундизм) салдарға, жерді пайдалану талаптарының бұзылуына әкелуі мүмкін. Жер айналымын құқықтық реттеу жермен әр түрлі мәмілелер жасағанда жеке және қоғамдық мүдделердің қоғамға қажетті қатынасын қамтамасыз етуге бағытталған.

Жер айналымы туралы заңды терең зерттеп, дайындағанда жермен мәмілелердің барлық түріне (сату-сатып алу, айырбас, сыйға тарту, кепілге беру және басқасы) ортақ негізгі маңызды мәселелерді ойда тұтқан жөн. Осы мәселелердің қатарына жердің нысанды мақсатын жер туралы заңдармен бекітілген тәртіп бойынша сақтап қалу немесе өзгерту қажеттілігі жатады. Әсіресе, бұл ауыл шаруашылық жерлеріне қатысты, өйткені жерлердің нысанды мақсаты жерлердің түрлі категорияларын анықтау негізіне жатады және жерді экономиканың әр түрлі салаларының қызмет жасауы үшін пайдалануындағы мемлекеттік мүдделерді көрсетеді. Мәміленің бағасы жөніндегі мәселені де реттеп алу керек. Бұл бағалар жер айналымында келісімді болады, яғни екі жақтың келісімі бойынша белгіленеді. Баға мәселесі өте күрделі және тиісті экономикалық негіздеуді талап етеді. Мысалы, ФРГ-де Жер учаскесінің айналымы туралы заң (1961 жылдың 28 шілдеде қабылданған) бойынша, егер жердің бағасы орта нарықтық бағамен өрескел сай келмейтін болса (орта нарықтық бағадан 50 пайыздан артық болса), сату-сатып алу мәмілелеріне рұқсат берілмейді.

Жер айналымын реттеудің аса маңызды мәселесі – жермен мәмілелерге рұқсат жүйесін орнату. Дамыған жер нарықы бар елдерде (ФРГ және басқалары) қандай да болмасын нысандағы рұқсат жүйелері бар. Бұл жүйелерде рұқсатты қажет етпейтін (көлемі аз, жеке және отбасылық қажеттерге арналған учаскелер) жағдайлар, рұқсат берілмейтін себептер, рұқсат беру тәртібі қарастырылған. Бұл тәжірибе, ұзақ мерзімді даму процессінен туындағандықтан, назарға алған жөн.

Жер айналымын реттейтін бұндай заңның бар болуы, оның жер туралы заңдардың орындалуын, жерді пайдалану мен қорғауды бақылайтын мемлекеттік сфераға кіргізілуін талап етеді. Ал бұл болса, мемлекеттік бақылауды жүзеге асырғанда жер иеленудің заңдылығын ғана емес, иелену тәртібін де (белгіленген тәртіп бойынша жер учаскесінің нысанды мақсатын өзгерту немесе өзгертпей сақтап қалу, керек жағдайда жер учаскесін иеленуге мәмілеге тиісті рұқсат алу және т.б.) ескеру дегенді білдіреді. Жерінің көп бөлігі суармалы Қазақстан үшін Жер айналымын реттеу туралы заңның біраз ерекшеліктері болуы мүмкін. Бұл жағдайда заңда жерді иелену тәртібімен қатар суару жүйелерін иелену тәртібі және суды пайдалану құқығы да қарастырылуы керек.

Мемлекеттің жерге жекеменшіктік қдтынастарға қдтысуына қайтып келер болсақ, төмендегі жайттарды ескере кету керек: жалпы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу нысандары сияқты нарықтық жер қдтынастарына араласудың заңды нысандары болып жерге құқықтық субъектілерінің жүріс-тұрыстарының заңды және нормативті ережелері (заң, үкімет қаулылары, ведомстволық актілер және т.б.), жерде шаруашылық жүргізуші субъектілердің жеке топтарына арналған нормативтік ережелер (мысалы, белгілі мақсатта пайдалануға арналған жерлердегі құқықтық тәртіп) және жоғарыдағы нормативтік ережелер негізінде шығарылған дара әкімшілік басқару актілері (мысалы жерді сатып алу-сату мәмілесіне рұқсат беру) табылады.

Мемлекеттің нарықтық жер қатынастарына араласуының үш бағытын көрсетуге болады: а) жерге биліктің заңдылық күшінің сферасын анықтау; ә) жермен мәміле жасау тәртібін орнату; б) жер нарығы туралы заңдардың орындалуына мемлекеттік бақылау орнату.

Жерге биліктің заңдылық күшінің сферасын анықтау бәріннен бұрын жерге меншіктік құқығының құрылымын дәлелдеу жолымен жүзеге асады. Егер, мысалға, жерге жекеменшіктік құқық және мемлекеттік меншіктік құқық анықталып жатса, онда мемлекеттік жерге билік құқығын жүзеге асыруға, жерді жекеменшікке беруге және сатуға т.б., өкілетті мемлекеттік органдар шеңбері заңды түрде анықталады, жерге жекеменшік құқығының субъекті ретінде танылатын тұлғалар (азаматтар мен заңды тұлғалар) шеңбері анықталады, жекеменшік құқығының объекті ретіндегі (есепіндегі) жерді пайдалану мақсаттары және т.б. анықталады.

Жерге биліктің заңдылық күшінің сферасын кеңейту келешегін қарастырсақ, ол жерге жеке меншік құқығының субъектілері бойынша (бар азаматтар, оның ішінде фермерлер, кәсіпкерлер және заңды тұлғалар) және объекті бойынша (заң бойынша жекеменшікке берілмейтін барлық жерлерден басқасы) дамуымен байланысты. Бұдан басқа, жоғарыда айтылғандай, билік құқығы, меншік иелеріне, пайдаланушыларға жалдаушыларға берілуі мүмкін.

Сонымен, жерге деген меншіктік құқықтардың құрылымын және жерге меншіктік қатынастардың құқықтық реттеуін анықтай отырып, мемлекет нарықтық жер қатынастарының ықпал ету сферасын субъект және объект бойынша анықтайды.

Мемлекеттің нарықтық жер қатынастарына араласуының басқа бір бағыты – жермен мәміле жасау тәртібімен белгіленген нарықтық жер қатынастарының ықпал ету сферасын орнату. Бұл, дұрысын айтқанда, рұқсат етілген нарықтық жер қатынастарының сферасына мемлекеттің араласуының негізгі бағыты.

Бұл мәселе арнайы нормативтік реттеуді (жер айналымы туралы заңды) қажет етеді. Бұндай заңның мазмұны жер айналымының даму дәрежесіне байланысты: нарықтық жер қатынастарының ықпал ету сферасы неғұрлым кең болса, соғұрлым бұл заңның мазмұны да күрделі болмақ. Қазақстанда жер айналым сферасы әлі де болса дамымаған. Бірақ жер реформалары оның

PRÁVNÍ VĚDY

HISTORIE STÁTU A PRÁV

Кадралиева Н.А., Турлыбаева У.Т., Калман Н.

М.Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік университеті, Тараз қ.

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Жоңғарлар – Қытайдың жазба деректерінде батыс моңғолдар деп аталады. Олар тегінде батыс Моңғолияны мекен еткен ойрат тайпалары еді. Ойраттар туралы тұңғыш мәлімет 1204-жылдан бастап тарихи деректерде көріне бастады. Ал, 1206 жылы Моңғолияда құрылған Шыңғысханның әскер жасағының сол қанатына қосылды. Сол қанат моңғол тілінде «жоңғар» (сол қол) деп аталды. «Жоңғар», «Жоңғария» деген атаудың арғы тегі моңғол тіліндегі «сол қанат» яки «сол қол» (әскер) дегеннен шыққан.

1368 жылы Қытайды билеген Юань патшалығы ыдыраған соң Моңғолияда өзара қырқыс өріс алды. Шығыс моңғол шонжарлары мен Батыс моңғол билеушілері Қытайдың ішкі өлкелеріне шығатын керуен жолдарын басып алуға таласты. XV ғасырдың алғашқы жартысында батыс моңғол (ойрат) билеушілері Тоған (1418-1440), Есен (1440-1455) жеңіске жетіп бүкіл Моңғолия жеріне билік жүргізді. Алайда ойраттардың билігі онша ұзаққа созылған жоқ, XV ғасырдың екінші жартысында олар Моңғолиядағы билігінен айырылды. Соның салдарынан Қытайдың ішкі өлкелеріндегі базарлармен байланысы үзілді. Мұның өзі ойрат қоғамының экономикасына зардабын тигізбей қойған жоқ.

Шығыс моңғолдың қалқа тайпалардың жеңілген Батыс моңғолдың ойрат тайпалары өздерінің бұрынғы өріс-қоныстарынан айырылып, топ-топ болып қоныс аударуға мәжбүр болды. Олар бірте-бірте қазақ даласына және Моғолстан қарамағындағы Жетісу өңіріне ене бастады. Бұл арадағы жайылымдық жерлер үшін жергілікті көшпелі тайпалармен қақтығысты. Бұл кезде бытыраңқылыққа ұшыраған ойрат тайпалары Моғолстан және қазақ хандарының шапқыншылығына ұшырады. Шығыс жақта қалқа тайпаларынан, батыс және оңтүстік жақта Моғолстан хандары мен қазақ хандарынан қысым көріп, жайылымдық жерлерінен айырылған және көршілес отырықшы елдермен сауда-саттық жасау мүмкіндігінен өөл үзген ойрат тайпалары аса ауыр жағдайға тап болды. Оның үстіне ойрат нояндары арасында билікке таласқан феодалдық қырқыс барынша үдеп отырды, мұның өзі ел басына төнген дағдарысты одан әрі тереңдете түсті.

Өздерінің алғашқы шабуылдарында сәтсіздікке ұшырап, Қазақ хандығынан жеңілген ойрат тайпаларының бір бөлігі XVI ғасырда қазақ мемлекетіне бағынып тәуелді болды.

Орыс патшасы Иван IV-нің Ноғай ұлыстарына жіберген елшісі Даниил Губин 1536-жылы Мәскеуге қазақтардың күштілігі және олардың ойраттарды бағындырғаны жөнінде хабарлаған. Мәскеуге барған қазақ елшісі Құлмұхаммед 1595-жылы Оразмұхаммед сұлтанмен әңгімесінде оған былай деген: (Сенің туысың Тәуекел ханзада қазақ ордасына хан болып орнықты, ал өзінің інісі Шахмағамбетті қалмақтарға хан етіп отырғызды. Олардың барлығы жақын көшіп жүр, барлығы бірге», – деп мәлімет берген. Тәуекелдің өзі осы кезде Мәскеуге жіберген грамотасында өзін қазақтар қалмақтардың патшасымын деп атайды. Тәуекелдің мұндай атақпен аталуын басқа деректемелер де растайды [1, 94 б].

XVI-ғасырдың соңында ойраттар Торғауыт, Дорбыт, Хошауыт, Шорос деп аталатын ірі тайпалық бірлестіктерден құралды. Торғауыттар – Тарбағатай тауынан шығысқа қарай созылған жерлерді, Дорбыттар – Ертіс өзенінің басын, Хошауыттар – қазіргі Үрімжі маңын, ал Шоростар – Іле өзенінің басына қоныстанды. XVII ғасырдың басында шығыстан басқа көшпенділер тобының келуіне байланысты ойраттар күшейіп, олар қазақ мемлекетіне ашықтан-ашық жауыға бастады. Бұл кезде ойрат тайпалары бытыраңқы, ал қазақтар жұмса жұдырықтай, күш-қуаты мығым ел болатын. Сондықтан, біріккен қазақ хандығына соқтыққан бытыраңқы ойрат тайпалары жеңіліске ұшырап отырды. XVII ғасырдың 20-шы жылдарында ноғайлармен күш біріктірген қазақ хандары мен сұлтандары ойраттарды Жетісудың бүкіл аймағынан қуып шығуға күш салған. Бұл жолғы шайқастың аяғы тыныштықпен шешілген. Тобыл воеводасының елшісі Яков Бугалокоттың айтуына қарағанда, ойрат тайпаларынан 1624 жылы қазақтың Тұрсын мен Есім хандарымен келісімге келіп бітім жасауға елшілер келген.

XVII ғасырдың бірінші ширегінде Торғауыт тайпасының князі Хорлук қырық мың түтінді бастап Сібірдің оңтүстік шекараларына келген, ал 30-шы жылдары Оралдан өтіп, Еділ өзенінің (Волга) сағасында қалмақ хандығын құрған. «Дербен ойраттар туралы аңыздың» авторы Башур Түменнің айтуынша ойраттар кейінірек қалмақ атанған, 1627 жылы ойраттар одағы ыдыраған. Қалмақтар батысқа, хошауыттар Тибетке кеткен, ал жоңғарлар (шоростар) Жоңғарияда қалған [2, 96 б].

XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың басында ішкі-сыртқы қиын-қыстау жағдайға душар болып, ауыр дағдарысқа ұшыраған ойрат халқы өздерін аласапыранға салып келген феодалдық бытыраңқылықтың жойылуын, тайпалар арасындағы ішкі тартыстың тыйылуын, сыртқы жаулардың шапқыншылығынан қорғанатын берік одақтың болуын, халықтың бейбіт өмір сүруін арман етті. Халықтың бұл арманын пайдаланған ойрат феодалдары өздерінің мақсат-мүддесін қорғайтын бір орталыққа бағынған феодалдық мемлекет құруға ұмтылды.

XVII ғасырдың 20-30 жылдарында Шорос тайпасының көсемі Қарақұлай саяси сахнаға шықты. Ол ішкі жақтан бытыраңқылыққа ұшыраған ойрат

Дегенмен де бар экономистер, нарық – сұраныс пен ұсыныс билік еткен сауда сферасы, тауар айналым (тауар – ақша – тауар) сферасы екендігімен келіседі. Әрине, нарықта азаматтық айналымнан алынып тасталған ешнәрсе болмауы тиіс («қара нарық» есепке кірмейді). Жер нарығының болуы тек рұқсат етілген айналым болғанда ғана мүмкін. Бұл мағынада нарық пен айналым арасында байланыс бар. (Айналымға рұқсат болмаса нарық та болмайды). Бірақ бұл байланыс тікелей емес, жанама, өйткені әртүрлі жазықтықтағы ұғымдар туралы (экономикалық және заңдық) әңгіме болып отыр. Расында да, мәмілелер нарық аясында жасалуы мүмкін. Бірақ сыйға тарту, мұраға қалдыру сияқты мәмілелер айналымға жатса да, нарыққа еш қатысы жоқ екендігі айдан анық. Жоғарыда айналым дегеніміз мүлктің екінші адамға тек мәміле жасау арқылы емес, басқа да жолдармен көшуі айтылды. Қандай мәмілелер нарық аясында, ал қандай нарықтан тыс жасалатындығы туралы таласудың еш маңызы жоқ, өйткені біз жер учаскелерінің айналымға қабілеттілігін қарастырамыз.

Көптеген авторлар, біз айтқандай, айналымның әр түрін біледі. Иконичная жер айналымы нарықтық және нарықтан тыс болуы мүмкін дейді.

Оның пікірінше «нарықтан тыс айналым жерге тек мемлекеттік меншік азаматтарға және заңды тұлғаларға бөлу тек әкімшілік тәртібімен жүзеге асатын жағдайға пән». Нарықтан тыс айналым жерді пайдаланушылар арасында мемлекеттік билік органдарының атқару-басқару актілерінің негізінде бөлу, қайта бөлу арқылы жүзеге асады, деп жалғастырады автор. Жеке (нарықтық) айналымға тыйым салу жер айналымының мүлде болмағандығын білдірмейді. Автор «нарықтық жер айналымы» және «жер нарығы» ұғымдарын пара-пар ұғымдар ретінде қолданады. Біз жоғарыда экономикалық және заңдық ұғымдарды шатастырмау жөнінде айтқанбыз. ҚР АҚ 116-шы бабында (РФ АҚ 129-ші бабында) «айналым» ұғымына тек қана мән беріліп қоймай, анықтамасы да беріледі. Егер жерге тек қана мемлекеттік меншіктің кезінде де айналым болғандығы тұрғысын ұстансақ, азаматтық кодексте анықталған объектілердің, айналымға қабілеттілік, айналымнан алынған және шектелген объектілер туралы барлық конструкциясы бұзылады. Азаматтық кодекстің бұл конструкциясы ойдан шығарылған, дерексіз емес, оның аса тәжірибелік мәні бар.

Жер айналымын «нарықтық» және «нарықтан тыс» деп бөлігін қандай тәжірибелік мәні бар? Жерді қайта бөлуге себеп болатын нарықтан тыс айналымның бір түрі жер учаскелерін қоғамдық және мемлекеттік қажеттер үшін алып алу ойымен келістік деп шамалайық. Онда «нарықтан тыс» айналым түріне жер учаскелерін национализациялау (мемлекет меншігіне айналдыру), тәркілеу, реквизициялауды жатқызуға жол ашылады. Бірақ бұл айналым емес, оған кері процесс. Сондықтан да «нарық» термині қаншалықты тартымды болса да, біз шатыс болмау үшін заңдарда тұрақтанған терминдер мен ұғымдардан алыстамай, қазіргі заңдарда, азаматтық кодекс нормаларында көрсетілген жер айналымы туралы сөз қыламыз.

Мемлекеттің жерге байланысты құқықтық қатынастарға қатысуы, бәрінен бұрын, оның осы қатынастарды құқықтық реттеуінде көрінеді. Жерге жеке меншік жағдайында мемлекет жер учаскесінің айналымын реттеуге өзінің ықпалын тигізеді. Экономиканың жағдайы, оның тиімділігі көбінесе жер және басқа да жылжымайтын мүліктің айналымына байланысты. Жер учаскесі және басқа да жылжымайтын мүлік азаматтық құқықтың негізгі объектілері болғандықтан, олардың қатысуымен болатын келісімдердің қатары күннен күнге өсіп отыр, кәсіпкерлік қызметтің өзі де олардың азаматтық айналымда алатын орнына тікелей байланысты. Бұл жайында қазақстандық және ресейлік заңгерлер соңғы кездері көптеген ойлар айтуда [7, 33-39.б].

Жер айналымындағы базистік (негіздік) шарттарды құруда басты орын азаматтық заңдарға беріледі. ҚР АҚ (Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі) қарастырылған мүлкілік қатынастарды реттеудің негізгі қағидалары мыналар: жеке істерге біреудің өз бетімен араласуына жол бермеу; келісім еркіндігі, азаматтық құқық қатынастарына қатысушылардың теңдігі, азаматтық-құқықтық қатынастардың субъектілерінің өздеріне тиесілі құқықтарын кедергісіз іске асыру мүмкіндігі және олар бұзылғанда заңмен қорғау.

Азаматтық құқықтардың объектілері еркін беріледі немесе бір тұлғадан екінші тұлғаға әмбебап құқықтық мирасқорлық тәртібімен ауысады (мұрагерлік, заңды тұлғаларды қайта құру) делінген. Ал жерге байланысты Жер туралы заңның 19-шы бабына сәйкес меншік иесі өзінің жер учаскесіне қатысты кез-келген, заң мен тыйым салынбаған мәміле жасай алады. Бірақ айналым, кейбір заңгерлердің пікірінше, мәмілемен бітпейді.

Ол құқықтардың екінші тұлғаға көшуінің басқа да жолдарын қарастырады, соның ішінде, заң бойынша мұрагерлікке алу, заңды тұлғалардың құқық мирасқорлығы, иелік мерзімінің өтуі. Нарықтық экономикаға өту жағдайында «жер айналымы» мен «жер нарығы» ұғымдарын салыстыру қажеттігі туып отыр. Волков, Голиченков және Козырь «жер нарығы» және «жер айналымы» ұғымдарының көлемі бойынша айырмашылығы бар дейді. «Жер нарығы» ұғымы екінші ұғымнан кеңірек: жер мен мәмілелер жүйесінен басқа олардың механизмдерін және инфрақұрылымын қосады [8, 36-40].

Керісінше Э.А. Крылатых жер нарығын жер айналымының бір бөлігі ретінде қарастырады. Мында жер учаскесіне құқықтардың орнауы, өзгеруі және токтатылуы заңды түрде жасалған келісім нәтижесінде жүреді және әкдіалай немесе натуралды төлемдермен байланысқан. Оның пікірінше, жер нарығы азаматтық мәмілелердің келесі түрлерін қамтиды: жер учаскелерін (жер улестерін) сату-сатып алу, жер учаскелерін жалға беру, несие алу үшін жер учаскелерін кепілге беру, мемлекеттік және қоғамдық қажеттілік үшін алынған жерлердің орнын толтыру [9, 36 б].

Сірә, бұл жерде экономикалық және заңдық ұғымдар араласып кетсе керек. Экономикалық тұрғыдан жер нарығы туралы астық нарығы, тұрғын үй, мұнай нарығы сияқты айту әбден дұрыс. Нарықтың көптеген анықтамасы бар.

тайпаларын бірте-бірте біріктірді, ол сыртқы жақта қалқа, моңғол тайпаларының билеушісі Алтан ханға және Моғолстан және қазақ хандарының шапқыншылығына қарсы күресті, барлық соғыстар мен жорықтарда өзі шеру тартып, қол бастады. Мұның өзі ауыр дағдарысқа ұшыраған ойрат халқының қал-жайын оңалта бастады.

Қарақұлайдың баласы Батырдың (1635-1653) тұсында ойраттар едәуір күшейді. 1635 жылы ойрат тайпаларының одағы қалыптасты. Бұл тарихи әдебиеттерде «жоңғарлар» деген атпен әйгілі болды. «1640 жылы Тарбағатай маңында (Жоңғарияда) моңғол және ойрат тайпаларының құрылтайы болып, моңғол-ойрат заңын қабылдады. Бұл заңның негізгі мақсаты – сырттан қауіп төнген жағдайда оған қарсы күш біріктіру және феодал шонжарлардың халық бұқарасына деген үстемдігін күшейту болатын. Осы мезгілден бастап жоңғарлар күшейе түсті. Олардың күшеюіне ішкі феодалдық қырқыстар мен тайпалар арасындағы тартыстардың тыйылуы, сондай-ақ Қытайдың ішкі саяси жағдайы да және Орта Азияда туындаған ірі тарихи оқиғалар себеп болды. «Бұл кезде Моғолстанның жеке-жеке иеліктерге бөлшектеніп кетуі ойрат жеріне батыс пен оңтүстіктен төнген қауіпті бәсеңдетті. Дәл осы кезде Тәуекел ханның мұрагерлері Есім хан мен Тұрсын хан арасындағы алауыздық қазақ хандығын әлсіретіп, жоңғарларға батыстан төнетін қауіпті жеңілдетті [2, 99 б].

Ойрат-жоңғар одағының ең жоғарғы билеушісі хунтайшы деп аталды. Оның қол астында тайшалар, нояндар, жайсандар деп аталатын әскери феодал-шонжарлар болды. Олар будда жоғарғы лауазымына ие болған феодалдардың ерекше тобы еді. Бұлардың бәрі ойрат-жоңғар қоғамындағы феодалдық қанаушы тапты қалыптастырды. Қаналушы қалын шаруалар «араттар» деп аталды. Шаруалар өз ішінен «албаттылар» және «шабинарлар» деп екі топқа бөлінді.

Албаттылар – әскер феодалдық-шонжарларға, яғни хунтайшыларға, тайшаларға, нояндарға және жайсандарға тәуелді болды. Шабинарлар – діни феодалдық-шонжарлар билеген күрелерге тәуелді болды. Ойрат-жоңғар қоғамында феодалдық қатынас қалыптасты. Әскери феодал-шонжарлар саяси – экономикалық билікті өз қолына ұстап, өріс-қоныс жайылымдық жерлерді билеп-төстеп, шаруаларды кіріптарлыққа түсіріп отырды.

Жоңғар қонтайшылары өздерінің Қытай империясының құрамдас бөлігі екендігін, бұлар билік еткен территорияның Цинь патшалығына тәуелді иелік болғандығын мойындап, Ежен ханға (Цинь империясының патшасына) үнемі алым-салық төлеп, маңызды сыртқы әскери-саяси мәселелерді шешуде Ежен ханнан нұсқау сұрап отырды. Мәселен, 1698 жылы қазақтар мен жоңғарлар арасында соғыс болғанда, жоңғарлардың қонтайшысы Суан Рабдан Кан-Чи патшаға мәлімет жолдап онда, қазақтың Тәуке ханы ойрат халқын қырып-жойып тонап жатыр, ойраттарға қарасты ұранқайларды талан-таражға ұшыратты, «қызметкерлеріңіздің шеру тартып, оларға қарсы аттанатынын ұлы мәртебеңізге мәлімдеп, бұйрық күтемін», – деп өтінген болатын.

Осы кезеңде жоңғар билеушілерінің өздерімен көршілес мемлекеттермен қарым-қатынастарында (қазақ хандығымен де) дүрдараздық, тіпті басқыншылық, соғысқұмарлық саясат ұстанғанын жоғарыда келтірілген тарихи деректің келесі бір құжатынан пайымдауға болады. Онда былай делінеді: «Суан Рабдан барлау отрядының екі ойрат жауынгері Цинь армиясының Баркөлдегі тобына тұтқынға түскен. Олардың көрсетуінше, Суан Рабдан бұрынғысынша өзінің ордасында тұрып жатыр, ол, орыстарға, қазақтарға және бұқаралықтарға қатысты көзқарасында, әлі де жаугершілік пиғылда».

Жоңғарлар XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың басында әскерін жарақтап, мықты әскери-саяси одаққа айналды. Олар Сібірдегі орыс қалалары мен бекіністеріне айырбас сауда жасап, олардан қару-жарақ сатып алып отырды. «Жоңғар әскерлері жорық кезінде жүз мың адамға дейін жетті, бұлардың әскерінде қолға түскен тұтқындардан болған құлдар да пайдаланылды. Әскер ішінде қатаң тәртіп сақталды, бұл тәртіпті бұзғандар қатты жазаланып отырды» [3, 66 б].

Жоңғар билеушілері өзінің күш-қуатына сене отырып, Моғолстан хандығы мен қазақ мемлекетінің жоңғарларға іргелес жатқан өңірлеріндегі ұлан-байтақ-жайылымдық жерлерді басып алып, иелене бастады. XVI ғасырдың соңында ойрат-жоңғар тайпаларының біразы қазақ хандығына бағынған болса, енді жоңғарлар басып алған кездегі қазақ тайпаларының біразы жоңғар қоңтайшыларына бағынып, алым-салық төлеп, аманат беріп отыратын болды. Сөйтіп, жоңғарлардың өріс-қонысы – батыс Моңғолиядан Іле өңіріне дейін созылды және қазіргі шығыс және оңтүстік шығыс Қазақстан территориясының бір бөлігін алып жатты.

Жоңғар-қазақ қатынасы кейде шиеленісіп, қан төгіс соғыстарда ұласып, кейде бәсеңдеп уақытша бітімге келісіп, 120 жылға созылды. Бұл екі арадағы алауыздық талас-тартыстардың негізгі түйіні көшпелі мал шаруашылығымен шұғылданған екі елдің шұрайлы, жайлы жерлерге Жетісу мен Сырдария өңірін басып өтетін керуен, сауда жолдарындағы қалаларға таласуында болды.

Әсіресе, Батыр қонтайшының (1635-1653) тұсында қазақ-жоңғар мемлекетаралық қатынасы мейілінше шиеленісті. Бұл кезде жоңғар әскери жасақтары Қазақ жеріне үш рет ірі шапқыншылық жорық жасап, Қазақ хандығы мен жоңғарлар ортасында үш рет қанды шайқас болды. Бірінші шайқас 1635 жылы болды. Бұл соғыстың қалай аяқталғаны жайында толық дерек жоқ, осы шайқаста қазақ әскерлеріне қолбасшылық жасаған Жәңгір хан қолға түсіп, қашып құтылған, бұл жоңғарлардың басым болғандығын байқатады. Екінші шайқас 1643-жылы болды. Бұл шайқаста Жәңгір хан әскери тактиканы шебер қолданғандықтан Батыр қонтайшы күйрей жеңіліп, шегінуге мәжбүр болады. Үшінші шайқас 1652-жылы болды. Бұл шайқаста қазақтар жағы жеңіліске ұшырайды. Осы шайқастан соң 1653-жылы Батыр қонтайшы қайтыс болды. Батырдың орнына баласы Сенген (1653-1670) отырды. Бұл тұста жоңғар билеушілерінің арасында билікке таласқан ішкі қырқысы үдей түседі.

Айналадағы табиғи ортаның пайдалануы мен қорғалуын мемлекеттік бақылау туралы Ереже бойынша аталған жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі мемлекеттік комитет – жерді пайдалану және қорғау, оның құнарлылығын ұдайы жаңғыртуға қатысты мәселелер жөнінде бақылау жұмысын атқарады.

Топырақтың құнарлылығын қалпына келтіру мен сақтау, жерді ластанудан, эрозиядан, шөлейттенуден және басқа да зиянды әсерлер мен процестерден қорғау, аумақты экологиялық тұрғыдан ұтымды ұйымдастыру жөніндегі кешенді шаралардың орындалуын бақылауды Экология және табиғатты пайдалану жөніндегі органдар іске асырады, олардың өкілді қызметкерлері тексеру қортындысы бойынша актілер жасау және табиғат қорғау заңдарының талаптарын орындау жөнінде міндетті нұсқаулар беруге, табиғат қорғау заңдарының талаптары бұзылған жағдайларда табиғи ресурстардың пайдалануын, өнеркәсіп, өзге де мақсаттағы объектілер салынуын, олардың жаңғыртылуы мен кеңейтілуін тоқтата тұруға құқықты.

Республиканың жер қатынастары және жерге орналастыру органдары 1995 жылы 4 мыңнан астам жер заңдарының орындалуын тексерген. 3026 рет жер заңын бұзушылық анықталған. Оған 1277 жерді ұтымды пайдалану тәртібін бұзу, 871 жерді өз бетімен басып алу, 49 жерді өз мақсатында пайдалану фактілері жатады. Табиғат қорғау заңдарын 85 рет бұзу, 53,2 мың га жерді пайдалану экология заңдарының талаптарына сай келмеген. Жер заңын бұзғаны үшін 639 адам әкімшілік, 4 адам қылмыстық жауапқа тартылған.

Бұл айтылғандардан жер қатынастары және жерге орналастыру органдарының жерді қорғау және оны ұтымды пайдалануды жүзеге асыру саласындағы қызметі жалпы қоғам, мемлекет, халық үшін өте қажетті қызмет екенін көрсетеді. Егер бұл органның қызметін одан әрі жетілдіріп, олардың қызмет мәртебесін арттырса жер заңдарын сақтауға, бұзбауға үлкен пайдасын тигізетін сөзсіз. Нарық экономикасы жағдайында тексерушілердің, бақылаушылардың бұрынғы Кеңестер Одағындағыдай жүйесінің қажеттігі жоқ.

Жер пайдаланушыларға және қорғауға мемлекеттік бақылауды тек ғана Қазақстан Республикасы Жер қатынастары және жерге орналастыру мемлекеттік комитетіне беру қажет. Сонда ғана бұл қызметте параллельдік болмайды. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануда және қорғауда әлеуметтік-экономикалық және экологиялық ролінің өте қажеттігін еске алып, жер қатынастары және жерге орналастыру мемлекеттік комитетін Қазақстан Республикасы Экология және биоресурстар министрлігінің құрамына берген жөн болады. Бұл министрлікті табиғи ресурстарды пайдаланушы және өндірушілердің қарамағына қосуға немесе қалдыруға болмайды. Энергетика, геология, ауыл шаруашылығы және басқа Қазақстан Республикасындағы құрылымдардың қарамағындағы экологиялық, жер бақылау жұмыстары ведомстволық, бағынышты болтан жағдайда мемлекеттік бақылауды заңдылықпен жүзеге асыруға мүмкіндік болмайды.

облыстық атқару органдары жер ресурстарын пайдалануға және қорғауға қатысты аудандық атқарушы органдардың қызметін үйлестіру, басшылық ету және бақылау саласында қызмет атқарады.

Жер туралы Жарлықта жергілікті атқарушы органдардың жерді пайдалану мен қорғауға мемлекеттік бақылаудың мазмұны көрсетілмеген. Қазақстан Республикасының «Жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы» 1993 жылғы 10 желтоқсандағы заңына сәйкес облыстық, аудандық, қалалық әкімшілік табиғатты қорғауға және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға мемлекеттік бақылауды жүзеге асырады; табиғатты қорғау туралы заңдар өрескел бұзылған реттерде шаруашылық қызметті немесе объектілер салуды тоқтата тұрады және тиісті шаралар қолданады.

Облыстық, аудандық, қалалық маслихат – депутаттар жиналысы жерді, орманды, су ресурстарын және басқа табиғат объектілерін қорғау, елді мекендер аумағында құрылыс салу мәселелері бойынша міндетті ережелер қабылдап, оларды орындамағаны үшін әкімшілік жазалар қолдану тәртібін белгілейді. Қазақстан Республикасының Жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі мемлекеттік комитеті жерді пайдалану мен қорғауға, жер мониторингісінің, жерге орналастырудың, мемлекеттік жер кадастрының жүргізілуіне мемлекеттік бақылау жүргізеді.

Облыстың, Алматы, Ленинск (Байқоңыр) қалаларының жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі комитеті; жерді пайдалануға және қорғауға мемлекеттік бақылау жасау жөніндегі жұмысты ұйымдастырады және жүзеге асырады. Жерді ұтымды пайдалануда экономикалық ынталандыру шараларын белгілеу жөнінде ұсыныстар әзірлеуге қатысады.

Аудандық жер қатынастары жерге орналастыру жөніндегі комитет жерді пайдалану мен қорғауға мемлекеттік бақылау жүргізе алады.

Осы жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі мемлекеттік бақылау органдары өздерінің құзыреті шегінде жер иеленушілердің және жер пайдаланушылардың қатысуымен жерді тексеруге, жерді кімге берілуіне сәйкес жерді қорғау мен жер учаскелерін пайдалану мәселелері жөнінде оларға орындау үшін нұсқау беруге, қажет болған жағдайда тексерудің нәтижесінде акт (хаттама) жасай алады.

Агротехникалық және орман мелиорациялық жұмыстарын тоқтата тұруға, егер одан әрі жүргізе берсе топырақ құнарлылығын төмендететін эрозияның, түздандудың, батпақтанудың және басқа процестердің күшеюіне, сондай-ақ жердің құнарлы қабатының бұзылуына соқтыратын жол құрылысын, гидротехникалық және өзге де құрылыс түрлерін, пайдалы қазбаларды өңдеуді, іздестіру және басқа жұмыстар жүргізуді тоқтата тұру туралы тиісті органдарға ұсыныс енгізе алады. Аталған 1992 жылғы № 819 Ережеге сәйкес бақылаушы (38 тармағы) жер учаскелерін алып қою туралы ұсыныс жасауға құқылы. ҚР ЖК көзделген баптарында нысаналы мақсаттар пайдаланбаған немесе заңды бұзу арқылы пайдаланылған жер учаскесін сот шешімімен алынуы мүмкін.

Нәтижесінде Сенген қонтайшы осындай қырқыс-таластың бірінде өлтіріледі. Оның орнына інісі Қалдан Серен (Боғлақты) (1670-1697) билік ұстап, хан болады. Ол 1678-жылы ішкі феодалдық қырқыстарды пайдаланып, оңтүстік Шыңжаңды басып алды. Ал, 1683-жылы Қалдан Серен хан Цинь империясына қарсы шықты, 1695 жылы оның әскерлерін Цинь мемлекетінің армиясы талқандады [3, 69 б].

Жоғарыдағыдай ішкі қырқыс, басқа аймақтарда сыртқы соғыспен айналасқан жоңғар билеушілері қазақ даласына жорық жасауды бір мезгіл толастатқан еді. Бұл кезеңде қазақ-жоңғар мемлекеттерінің арасы соғыстан аманболып, отыз жылдай тыныштықта өтті.

XVII-ғасырдың 80-ші жылдарында жоңғар билеушілері қазақ еліне қатысты өздерінің басқыншылық саясатын қайтадан өрістете түсіп, Оңтүстік Қазақстан мен Сырдария бойындағы керуен жолдары мен сауда орталығы саналатын қалаларды басып алу үшін бірнеше дүркін жорық жасады. Бұл жөнінде Жоңғар хандығына жіберілген орыс елшісі И. Үнковский былай деп жазды: «Тауық жылы (1681) Қалдан Серен шеру тартып барып Сайрам қаласын қоршады, ит жылы (1682) қайтадан Іле өзенінің бойын қыстады. Доңыз жылы (1683) қайтадан Сайрамға жорық жасап, жазда Сайрам қаласын қиратты».

1697жылы Қалдан Серен қонтайшы өліп, оның орнына Суан Рабдан отырды. Осы Суан Рабдан (1697-1727) тұсында жоңғар феодалдарының қазақ даласына шапқыншылығы үдеп кетті [7, 286].

Жоңғар феодалдары Қытайды билеген Цинь әулетіне (Ежен ханға) тәуелді екенін мойындап келгенімен, саяси-әскери жағынан күшейіп алған соң Цинь империясына қарсы шығып, одан бөлініп шығуға әрекет жасады. Сонымен қатар, көршілес елдерге де үздіксіз жорықтар жасап отырды. Әсіресе, жоңғар билеушісі Суан Рабдан билік басына келгеннен кейін, XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақ Еліне жеті дүркін (1698-1711-1712-1714-1718-1723-1725 жылдарда) басып кірді. Қазақ-жоңғар мемлекетаралық қатынасының мұншалық шиеленісуінің себебін жоңғар қонтайшысы Суан Рабдан өзінің Канчи патшаға жолдаған мәліметінде: «Қазақтың Тәуке ханының ойраттарды қырғындап, ұранқайларды шапқандығынан болды» деп түсіндіреді. Ал Суан Рабдан орыс елшісі Иван Үнковскийге айтқан сөзінде: бұл соғыстың басталуына қазақтар себепші болды, Еділ жағасындағы қалмақ ханы Аюкенің Суан Рабданға ұзатылып бара жатқан қызының көш-керуеніне Тәуке хан шабуыл жасады деген. Бұл тек қана сыныққа сылтау іздеу еді. Сөйтіп, XVIII ғасырдың алғашқы ширегінде жоңғар билеушілерінің шапқыншылығы қазақ халқының өміріндегі ең ауыр кезеңінің бірі – «Ақтабан шұбырынды» апатына душар етті [4, 56 б].

1718 жылы Тәуке хан қайтыс болған соң, қазақ билеушілерінің арасындағы қырқыс пен алауыздықтың өршуі, қазақ жүздерінің дербестеніп, бір-бірінен алшақтауы Қазақ мемлекетін саяси – экономикалық тұрғыдан бөлшектенген елге айналдырып, оның әскери күшін мейлінше әлсіреткен еді. Жоңғар феодалдарының үздіксіз шабуылы, олардың отырықшы-егінші аудандармен

сауда керуені жолындағы қалаларды тонау және шұрайлы жайылымдарды басып алуы қазақ халқын ауыр экономикалық қиыншылыққа душар етті. Барған сайын аясы тарылған аз ғана жерде қыс қысымын көріп күйзеліп, жұтап шыққан елге 1723 жылы көктемде жоңғарлар тұтқиылдан шабуыл жасады. Олардың қалың қолы Қазақ Елінің оңтүстік аудандарына басып кіріп, Қаратудан асып, Талас өзенінің алабына дейін жетті. Бұл кезде шабуыл бола қояды деп ойламай қаннен-қаперсіз жатқан ел енді ғана жайлауға көшуге қамдана бастаған болатын. Жоңғар жасақтарының қарулы қолы қорғануға мұршасы келмеген бейбіт елді шауып-жаншып, қырғындап, үй-мүлкін тонап, малын айдап кетті, тірі қалғандар атамекені мен мал-мүлкін тастап қашуға мәжбүр болды. 1724-1725 жылдары жоңғар феодалдарының шапқыншы әскерлері Сырдария алабындағы отырықшы-егінші ауылдары мен қалаларды ойрандап, Қазақ хандығының астанасы Түркістан қаласын, және Қазақ Еліне қарасты Ташкент, Сайрам т.б. қалаларды басып алып, талан-таражға ұшыратты және қиратты. Жетісу мен Сырдария өңіріндегі егістік жерлер құлазып, қалалар қаңырап, колонері мен сауда-саттық жым-жылас болды. Бұл егіншілік ошақтары мен колонер, сауда орталықтарынан қол ұзу елдің экономикасын қатты күйзелтті. Жасанған жаудың тұтқиылдан жасаған жойқын жорығынан есі шығып, бас қосып тойтарыс беру мүмкіндігінен айырылған қазақтар тоз-тоз болып жосып, Сырдария өзенінің арғы жағына өтті, Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының бір бөлігі Шыршық өзенінен ары кетті. Қазақтардың біразы Алқакөл маңынан Бұқара мен Самарқанға қарай ағылды. Ал Кіші жүз қазақтары Сауран қаласын айналып, қазіргі Шиелі, Қызылорда тұсынан Хиуаға беттеді.

Қазақ халқы өз өміріндегі аса ауыр апат, зор зобаланға тап болып, адам айтқысыз ауыр аянышты күндерді басынан кешірді. Ата қоныс, құтты мекен, мал-мүлкінен және баспанасынан айырылған, аш-жалаңаш, жаяу-жалпы шұбырған қарапайым халық бұқарасы жаздың қайнаған ыстығында қағыр далада қаңғырып шөлден қырылды. Қыстың ақ қар, көк мұз қақаған аясында күн көрісі малын жұтатып, үсіп өлді. Ашаршылыққа ұшыраған жұрт жол-жөнекей жер желкегін, шөптің тамырларын, жаужұмыр, алғыр, қозықұйрық сияқты жабайы өсімдіктерді теріп жеп, қайыр сұрап күнелтті. Әйелдер мен балалар және қарт адамдар адам тізгісіз жол азабына шыдай алмай, жапан түзде қалып аштан қырылды. Бұл ауыр оқиға қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деп аталады. Мұның былай аталуы: жаудан қашып жаяу шұбырған қалың қауым әрі болдырып, әрі ашаршылықтан бұралып, Алқакөл көлінің жағасына келіп сұлап жатқанда, көп ішінен бір ақсақал адам шығып: «Адам баласы өмірде көрген жақсылық пен жаманшылықтың бәрін ұмытпауы керек, біз осы көрген күнімізді не деп атасак болар?» деп сұрапты. Сонда тағы бір қария орнынан тұрып: мұның аты «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» болсын депті. Мұның мәнісі: «ата-мекен, мал мүлкінен айырылып, жаяу-жалпы, аш-жалаңаш босқан ел шұбыра-шұбыра табаны ағарып, азып-тозды деген сөз екен. Бұл оқиға қазақтың Кіші жүзі арасында «Сауран айналған» деген атпен әйгілі

Жарлықпен және Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілеген тәртібімен жүзеге асырылады [3].

Қаралып отырған тақырыптар туралы тағы да мынадай құқықтық негіздер бар. Олар: 1992 жылғы 2 қазанда Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің № 819 «Қазақстан Республикасының жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі мемлекеттік комитеті мен оның жергілікті жерлердегі органдары туралы» Ереже [4], жерді пайдалануға және қорғауға мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру тәртібі туралы Ереже және Қазақстан Республикасында Айналадағы табиғи ортаның пайдалануы мен қорғалуына мемлекеттік бақылау туралы Ереже. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1991 жылғы 18 желтоқсандағы № 785 қаулысымен бекітілген болатын [5].

Жоғарыда аталған 1992 жылғы 2 қазандағы № 819 және 1991 жылғы 18 желтоқсанда қабылданған № 785 Ережелерде табиғи ресурстарын пайдалануы мен қорғалуын бақылау жөнінде бұл қызметтер туралы қайталаулар бар. Оны № 785 Ереженің 1-тармағынан көруге болады [6]. Бірақ Қазақстан Республикасында айналадағы табиғи ортаның пайдалануы мен қорғалуын мемлекеттік бақылау туралы № 785 Ереженің мазмұны Жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі мемлекеттік комитеті және оның жергілікті жерлердегі органдары туралы Ережеден аумақты. Оның үстіне ол Қазақстан Республикасындағы барлық мемлекеттік бақылау органдарының осы саладағы құзыретін, соның ішінде аталған жер қатынастары және жерге орналастыру органдары, жергілікті атқарушы органдардың жерді пайдалану және қорғау саласындағы құзыреттерін атап көрсеткен. Дегенмен осы аталған құжаттардағы параллельді қызметтерді болдырмау үшін келешекте мемлекеттік басқару жүйесін реформалауға және жерге жеке меншік құқығының берілуіне байланысты аталған ережелерді және басқа жер қатынастары саласындағы заңдардағы мемлекеттік бақылаудың мазмұнын қайта қараған жөн болады.

Жер құқық қатынастарында мемлекеттік бақылаудың жер пайдалану және қорғау саласында заң бұзушылықты болдырмау, оның алдын алу және жер заңын бұзушылармен күрес жүргізудегі ролін ескере отырып, бұл мәселелердің негізгі бағыттарын қысқаша қарауды жөн көрдік. Жер пайдалану мен қорғауға мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын органдар өз қызметтерін жер және айналадағы табиғи ортаны қорғау және басқа заңдарды басшылыққа алып, осы бақылауға қатысты өздерінің өкілдіктері шенберінде қызметін атқарады.

Жергілікті атқарушы органдардың (әкімшіліктер) аталған жер қатынастары саласындағы құзыреті ҚР ЖК тиісті баптарында қаралған. Бұл баптардың атаулары жер қатынастарын реттеу саласындағы облыстық, аудандық (қалалардағы аудандардан басқа), қалалық, поселкелік, ауылдық және селолық) атқарушы органдардың құзыреті туралы болғанымен осы баптардың мазмұнында жерді пайдалану мен қорғауға бақылау жасау құзыреттері бар. Бірақ аудандық, қалалық, поселкелік, ауылдық және селолық атқарушы органдар жерді пайдалану мен қорғауға бақылауды тікелей өздері іске асырады. Ал

туындайды (есепке алу, жоспарлау, бөлу және қайта бөлу, жерді пайдалануды қамтамасыз ету, бақылау және қорғау).

Ресейдің ғалымы Е.Н. Колотинская жер құқық қатынастарындағы бақылауды басқаша тұжырымдаған. Оның пікірі бойынша, жерді пайдалану мен қорғауды, бақылаудың жүйесіне жердің пайдаланылуы мен қорғалуы және жер мониторингісін жүргізу саяды [2, 113 б].

Бұл пікір біздің Республикамыздың Жер туралы Жарлығының осы саладағы тәртібіне жақын. Біздің Жер туралы Жарлықта тек ғана жерге мемлекеттік бақылау жүргізудің міндеттерінде жер мониторингісін жүргізу жоқ және болуы да мүмкін емес. Жер мониторингісінің міндеттері басқа. Аталған Ережеде өз құзыреті шеңберінде жерді пайдалану мен қорғауға мемлекеттік бақылауды жүзеге асырушы органдардың нұсқауларын орындау жер учаскелерінің барша меншік иелері мен жерді пайдаланушыларға міндетті болып табылады деген.

Бұл арада аталған органдардың қызметінің меншік субъектілері Жер туралы Жарлықтағыдай жерге барлық меншік иелері мен жер пайдаланушылар. Жоғарыда аталған Ереженің 1-бөлімінде көрсетілген «Жер заңдарының сақталуына» деген сөйлемнің күші ескерілмеген Егер, жер заңдарының сақталуына қадағалау жасалатын болса, аталған органдардың бақылау қызметі жер қатынастарының басқа да субъектілеріне, оның ішінде жергілікті атқару мен табиғи ресурстарды басқару органдарының қызметіне бақылау жасау құзыреттерін атқару керек болады. Сондықтан Ереженің 1-бөліміндегі аталған «Жер заңдарының сақталуына» деген сөздердің қажеті жоқ сияқты.

Егер жердің пайдаланылуы мен қорғалуына бақылау жасайтын органдардың құзыретіне тоқталатын болсақ, олардың осы саладағы құзыреттері бұл шектен шығып кетеді. Мысалы, жерді пайдалану мен қорғауға қатысты нормативті актілерді әзірлеуге қатысатын, пайдалануы адам өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін төтенше жағдайларға, апаттарға, тарихи-мәдени мұралар мен табиғат ландшафтарының бұзылуына, ауыл-шаруашылығы өнімдері мен су көздерінің ластануына алып келетін тозған және ластанған жерлерді белгіленген тәртіпте консервациялау туралы ұсыныстар енгізу сияқты қызметтер аталған органдар туралы тәртіпте (ережелерде) көрсетілетін олардың жалпы құзыреттеріне жатады. Мұндай сөйлемдер бақылаудың түрлеріне және оның саласына жатпайды.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытындыға келуге болады. Жер қатынастарында мемлекеттік бақылау жерді пайдалану мен қорғау саласындағы жер заңдарының орындалуын қамтамасыз ету бо-лып табылады. Жер қатынастарында мемлекеттік бақылау мемлекетті жалпы басқарудың, оның ішінде жерге мемлекеттік меншікті басқарудың бір саласы.

Жер қатынастарында жерді пайдалануды және қорғауды мемлекеттік бақылау құзыреттері ҚР ЖК 18 тарауының 144-148 баптарында көрсетілген және «Жерді пайдалануға және қорғауға мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру туралы Ережеде» қаралған органдар жүзеге асырады. Олардың құзыреттері Жер туралы

болды. Жоңғарлардың шапқыншы әскерлерінен қашқан Кіші жүз қазақтары, соңынан түскен жауды көз жаздыру үшін Сауран қаласын айнала көшкендіктен, бұл оқиға «Сауран айналған» деп аталған екен.

«Ақтабан шұбырынды» апатында зар заманды басынан кешірген қалың қазақ қауымы өзінің аянышты ауыр халінен көңіл-күйін бейнелейтін «Елім-ай» сынды мұңлы ән шығарды. Бұл ән халық жүрегінде жатталып, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.»Қаратудың басынан көш келеді, көшкен сайын бір тайлақ бос келеді. Ел-жұртынан айырылған жаман екен, екі көзге мөлтілдеп жас келеді». Ел есінде сақталған «Елім-ай» әнінің басқа да шумақтары халық бұқарасының зар замандағы мұң-зарын бейнелейді [5, 76 б].

«Ақтабан шұбырынды» кезінде қазақтарға қарсы шабуыл мен талан-тараж тұс-тұстан анталады. Жоңғар феодалдары қазақтарға шығыс және оңтүстік жағынан қаптағанда, Еділ бойындағы қалмақ хандары солтүстік батыс бүйірден тиісті. Орта Азия хандықтарының жеріне ауып барған қазақтар бұл арадан мал жайылымына қолайлы жер таба алмай сенделіп, көзге түрткі болды. Қазақтарға бір жағынан Қоқанның бектері қоқандаса, тағы бір жағынан Бұқара мен Хиуаның хандары жаппай құлдыққа кіріптар еткісі келді. Иран мемлекетінің маңына ығысып барған қазақтар, Иран Шахы Нәдір Афшардан зорлық-зомбылық көрді. Қазақ халқы сонша сұмдық жағдайда жүрсе де, олардың ешқайсысына құлдық ұрмай, бас ұрмай, өзіне тиіскендердің бәрімен жанқиярлықпен шайқасты. Бұл кезде Орта Азияның өзі де аласапыран соғыс жағдайында болатын. 1721-1725 жылдар аралығында Бұқарада болған орыс елшісі Ф. Беновени былай деп хабарлаған: «Орта Азияда үздіксіз соғыс болып жатыр, бұл соғысқа ауғандар, парсылар, хиуалықтар, қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар және қалмақтар қатысуда. Бұлардың бәрінің де өзара бір-бірімен дау-шарлары бар» [6, 86 б].

Орта Азияда баспана таба алмаған қазақ қауымы тұс-тұстан анталаған жауымен жағаласа отырып, батысқа және солтүстік батысқа қарай ығысты. Олардың алдыңғы шебі Жем, Жайық, Елек, Ор, Ойыл алабына жетіп тоқтады. 1725 жылдың қыркүйегінде Үфа әскер басы Петерборға: «Қырғыз-қайсақтар» (қазақтар) әйелдерімен, балаларымен топ-топ болып Елек өзеніне кетуде, бұларды да қарақалпақтар мен қайсақтарды, хұнтайшы талқандап, олардың екі қаласын (Түркістан мен Ташкент қаласын айтып отыр) басып алыпты және үйлеріндегі әйелдерін, балаларын қосып, көп адамды кескілеп өлтіріпті, мүліктерін алып кетіпті» деп мәлімдеген. Дәл осындай мәліметтер Жем, Жайық маңайларынан да түсіп отырған. «Ақтабан шұбырынды» болған қазақ халқы бұл жерде де үздіксіз шапқыншылыққа және талан-таражға ұшырап отырды: «Еділ бойының қалмақтары, Жайықтың қазақ-орыстары мен башқұрттар тұс-тұсынан қазақ ұлыстарын талқандап, малын айдап кегті, адамдарын тұтқынға алды, қыстың суығы, жұт пен аштық күйзелісі күшейе түсті». Әйгілі қазақ ғалымы Ш. Ұәлиханов «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын айта келіп, XVIII ғасырдың алғашқы 25 жылы «қазақ халқының өміріндегі сұмдық ауыр уақыт болды. Жоңғарлар, Еділ бойының қалмақтары тұс-тұстан қазақтардың ұлыстарын

қырғынға ұшыратты, малдарын айдап әкетті, қазақтарды бүкіл үйелмендерімен тұтқындап алды» деп жазды. «Ақтабан шұбырынды» кезінде Орта Азияның хандары мен бектеріне, Еділ бойындағы қалмақ хандарының, Жайық бойындағы казак-орыс атамандарының тұс-тұсынан жасаған шапқыншылығына ұшырап, өріс-қоныстан қысылып, барар жер басар тауы қалмай тарыққан казактар қатты күйзеліске ұшырады.

Жоңғар хунтайшысы Цебан Рабданға жіберілген орыс елшісі Иван Ынковский өзінің (1722-1724 жылдардағы) күнделік дәптерінде: «Өзі билік жүргізу бастағаннан бері хунтайшы (Цебан Рабдан) қазақ ордасымен үздіксіз соғысуда, ал қазақ ордасы қарақалпақтармен бірлесіп соғысуда, хунтайшы қазақ ордасына қарсы 30 мыңдай адам ұстап отыр және хунтайшы көп қазақты жеңіп алды» деп жазған, Жоңғар феодалдарының шапқыншылығы тек қазақ халқына ғана емес, сол кезде қазақтармен одақтас қырғыз, қарақалпақ халқына да ауыр зардабын тигізді. «Ақтабан шұбырынды» кезінде қарақалпақтар қазақтармен бірге Орта Азия хандықтары мен Ресей шекарасына қоныс аударды. Бұл шапқыншылық соғыстар ойрат-жоңғар тайпаларының еңбекші халқына да ауыр зардабын тигізді, билеуші топтар оларды бұл соғыстарға еріксіз айдады, толассыз жүргізген соғыстардан алым-салық ауыртпалығы еңбекші шаруаларға түсті, олардың өмірін мейілінше күйзелтті, соғыс талан-таражынан түскен ақшалар тек соғысушы әскери-феодалдық шонжарларды ғана байытып отырды.

«Ақтабан шұбырындының ауыр апаты бес жылға (1723-1728) созылды. Бұл апаттың зардабы қазақ даласының жерінде біркелкі болған жоқ. 1723 жылы көктемде тұтқиылдан шапқыншылыққа ұшыраған Оңтүстік Қазақстанның аудандарында, Талас өзенінің алқабы мен Сырдария өңірінде өте ауыр болды. Ұлы жүз бен Орта жүздің осы өңірді мекендеген ұлыстарын ойрандап, бұл өңірдегі егіншілік пен қала мәдениетін қиратты. Ең алдымен, «ақтабан шұбырынды» болғандар осы өңірлердің тұрғындары, оның ішінде осы аймақта қоныстанған арғындар еді, сондықтан арғындар Қаратудан аса көшкен, ақтабан шұбырынды осы деген» деп айтылады. «Ақтабан шұбырынды» кезінде қазақтардың бәрі бірдей өз мекенін тастап, жалпы қоныс аударып кеткен жоқ. Қазақ хандығының шығыс және оңтүстік өңіріндегі жоңғарлар басып алған жерлердегі қазақтар уақытша жоңғар билеушілеріне бағынып, аманат қойып, ауыр алым-салық төлеп отыруға мәжбүр болды. Орта жүздің ханы Әбілмәмбет пен Ұлы жүздің ханы Жолбарыс осылай істеді. Қазақ ұлыстарының едәуір бөлігі өз мекендеріндегі мықты тауларға бекініп алып, берілмей күрес жүргізе берді. Жоңғар билеушілері басып алған жердегі қазақтар жаудың артқы шебінде қарулы көтерілістер жасап отырды. Бұл күрестердің негізгі күші халық бұқарасы еді, оны ұйымдастырушылар қарапайым халық ішінен шығып, ел-жұртына деген адалдығымен, еңіреген ерлігімен таңылған қазақ батырлары болды. «Қабанбай батыр», «Бөгенбай батыр», «Жәнібек батыр», «Сабалак батыр» сияқты ондаған тарихи жырлар осы күресті бейнелейді. Халық басына зор-зобалаң, қиын-қыстау

Үкіметінің, орталық атқарушы органның жер ресурстарын басқару жөніндегі және оның жергілікті органдарының да құзыреті бар. Бұл басқару құзыреттер жер заңының мазмұнын құрайды. Шын мәнінде, жерге мемлекеттік бақылау жер заңдарының бұл саладағы жер қатынастарына қатысы жоқ. Себебі жерге бақылау жасау аталған 108 баптың жалғасында көрсетілген субъектілердің жерді ұтымды пайдалану мен қорғау саласындағы белгіленген шаралардың орындалуын қамтамасыз ету болып табылады. Осы баптың 2-тармағында жер заңдарының сақталуына, жерді пайдалану мен қорғауға мемлекеттік бақылауды жеткілікті атқарушы органдар, жер ресурстарын, табиғат қорғауды басқару жөніндегі атқару органдар және басқа да уәкілді органдардың жүзеге асыруы көрсетілген. Соған Қарағанда жерге мемлекеттік бақылау жүргізуді жүзеге асыратын органдардың жүйесіне мыналар жатады: 1) жергілікті атқарушы органдар (әкімшіліктер); Жер қатынастары және жерге орналастыру жөніндегі мемлекеттік комитет және оның жергілікті органдары; Қазақстан Республикасының Экология және биоресурстар министрлігі және оның жергілікті органдары; Денсаулық сақтау министрлігі; Құрылыс, тұрғын үй және аумақтарға құрылыс салу министрлігі; Ауылшаруашылық министрлігі; 7) Қазақстан Республикасының Су ресурстары жөніндегі комитеті. 1997 жылғы 19 ақпандағы «Жерді пайдалану мен қорғауға мемлекеттік бақылауды жүзеге асыру тәртібі туралы» Ереженің 3-4 бөлігінде қаралып отырған бақылауды екі топқа бөліп қараған.

Бірінші топқа. Жергілікті атқарушы органдар, жер ресурстарын басқару, табиғат қорғау жөніндегі атқарушы органдар мен басқа да өкілетті органдар, екінші топқа – басқа өкілетті органдар, яғни: Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан Республикасының Құрылыс, тұрғын үй және аумақтарда құрылыс салу министрлігі; Қазақстан Республикасының Ауылшаруашылығы министрлігі; Қазақстан Республикасының Су ресурстары жөніндегі комитеті жатқызылған. Екінші топтағы органдардың бірінші топтағы органдардан айырмашылығы олар өз қызметін жергілікті атқарушы органдармен бірлесе отырып және өзара іс-қимыл жасау арқылы жүргізеді.

Жер қатынастарында мемлекеттік бақылау қызметінің ауқымын аталған 108 баптың 3 тармағынан да көруге болады. Онда: «Өздерінің құзыреті шегінде жер пайдалану мен қорғау мәселелері жөніндегі мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын органдардың нұсқаулары барлық жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылар үшін міндетті», – деп көрсетілген.

Осы аталғандардан жер қатынастарында мемлекеттік бақылаудың міндеті «жер заңдарының тиісінше атқарылуына» емес, тек жерді пайдалану мен қорғау саласында атқарылатын қызмет деп түсінуге болады.

Жерге бақылау жасау жөнінде ғалымдардың көзқарастарына тоқталатын болсақ, Б.В. Ерофеев жер қатынастарындағы мемлекеттік бақылауды жер қатынастарын реттеудің мемлекеттік қызметі қатарында қараған. Оның пікірінше жер қатынастарын мемлекеттік реттеудің мазмұны мемлекеттік объектілерге және меншіктің басқа түрлерінің объектілеріне тиісті өкілеттігінен

Біз бұл көзге ұрып тұрған айқын дәйекпен келісе отыра айтылғанның шындық екендігін дәлелдей түсу үшін өзіміздің тарапымыздан қазіргі күні жер қатынастары аясындағы бақылау қызметін жүзеге асырудың мақстаы, міндеті, негізгі бағыттары мен оны жүзеге асырудың тәртібі біздің елімізде 20 маусым 200 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының жер кодекsinде көрніс тапқан. Сонымен қатар, жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау атты 19 ақпан 1997 жылғы №25 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысында орын алғандығын айтқымыз келеді.

Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, жоғарыда айтылған ойларды жоққа шығару әбестік те болып көрінуі мүмкін. Соған қарамастан, қазіргі қолданыстағы жерге қатысты заңнаманы саралаудың нәтижесі Қазақстан Республикасының жер заңнамасында «жерді пайдалану мен қорғауға қатысты мемлекеттік жер бақылау» институтына толыққанды түсінік бермейді. оны қолданыстағы Қазақстан Республикасындағы Жер кодекsinің «Жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау» атты 18 тарауынан көреміз.

Жер қатынастары аясындағы мемлекеттік бақылаудың түсінігі Қазақстан Республикасы Жер Кодекsinің «Жалпы ережелер» атты 1 тарауының «Осы Кодексте пайдаланылатын негізгі ұғымдар» атты 12 бабында орын алмаған. Қазақстан Республикасының Жер Кодекsinің 145 бабының 1 тармақшасында «Жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылауды жер ресурстарын пайдалану жөніндегі орталық уәкілетті орган мен оның аумақтық органдары, сондай-ақ өзге де уәкілетті органдар өз құзіреті шегінде жүзеге асырады», деп көрсетті.

Жер құқық қатынастарында мемлекеттік бақылаудың міндеттері – Жер заңдарының тиісінше атқарылуын, мемлекеттік органдардың, заңды тұлғалардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың жерді ұтымды пайдалану мен қорғау жөніндегі шараларды орындауын қамтамасыз ету.

Жер құқығы теориясында жердің пайдаланылуын бақылау жалпы мемлекеттік басқарудың бір саласы болып саналады немесе оның құрамының бір элементі. Сонымен бірге жерді мемлекеттік бақылау жерді пайдалану үрдісі мен ведомстволық органдардың жерді басқаруын бақылайды деген пікір бар. ҚР ЖК мазмұны бойынша жерге мемлекеттік бақылау жер қатынастарын басқарудың бір элементі ретінде қаралған.

Жерді басқару мен жерге мемлекеттік бақылау, оның теориялық мәселелері жөнінде пікірталастар да бар. Оларды жүйелеп қарау біздің тақырыпқа сыймайды. Сондықтан біз Қазақстан Республикасының заңдары бойынша жерге бақылау жасауды теориялық талдау жасап, бұл қызметті жүзеге атқаратын органдардың жүйесін және олардың қолданатын шаралары туралы тақырыпқа сай қараймыз.

Жерге мемлекеттік бақылау Қазақстан Республикасы Жер туралы заңына сәйкес жер құқық қатынастарды реттейтін барлық жер заңдарын қамтиды. Оны жоғарыда аталған Жер туралы Жарлықтың 108-бабының бастапқы мазмұнынан байқауға болады. Онда мемлекеттік бақылаудың жер заңдарының тиісінше атқарылуын қамтамасыз ету қаралған. Жер заңында Қазақстан Республикасы

күндер туғанда басын бәйгеге тігіп, ел қорғаған ерлерді қазақ халқы дастан етіп жырлады, олардың аты ұранға айналып отырды [7, 88 б].

Қазақ халқы «ақтабан шұбырындының» ауыр жылдарында адам төзгісіз қиыншылықтарға қажымай, бойындағы бар қайратын сарқа жұмсап, тұс-тұсынан қаптаған жауларға қарсы күрес жүргізе отырып, өзінің азаттығын, елдік еркін қорғап қалды. Қазақ халқы жерінің едәуір бөлігін жоғалтып, бірқатар тар кезеңдерді басынан кешкендеріне қарамастан, елдің саяси және экономикалық дербестігін сақтай білді, жауына соққы беретін тың күш жинап, жоңғар басқыншыларына қарсы ерлік күреске жаппай аттанды.

Осынау ел басына күн туған аласапыран кезде бүкіл қазақты жоңғар басқыншыларына қарсы біріктірген, осы күрестегі үлкен бетбұрыс кезеңге жол салған, пәтуғаға шақырған жер Ордабасы тауындағы бас қосу болды. Үш жүз өкілдерінің билері мен сұлтандарының байларының, бүкіл қазақ сахарасынан келген мыңдаған жасақтардың жолын түйістірген кездесуіне, міне 280 жыл толады екен.

Алайда Қазақ Елі тәуелсіздігін алғанға дейінгі кезеңде 1726 жылдың мамыр айында өткен Ордабасы кездесуіне жеткілікті көңіл бөлінбей келді. Тіпті сол кездегі оқиғалар айтылған күннің өзіне Қазақстанның Ресейге «өз еркімен» қосылуы төңірегінде ғана сөз болып, XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың 60-жылдарына дейінгі қазақ халқының жоңғар шапқыншылығы бұғауына қарсы күресі көмескіленіп көрсетілді. Халық ішінен шыққан дара тұлғалы, аттар аңызға айналған қолбасшылар мен батырлар, билер мен хандардың есімдері қасақана айтылмаған еді. Әрине, халқымыздың ондай ерлік істерін айту қазақтардың батыр да, батыл, жауынгер, туған жерінің, халқының бостандығы үшін қаһармандықпен соғыса алатындығын көрсетіп, олардың бостандыққа деген ұмтылысын оятып, рух берер еді. Сондықтан тоталитарлық кеңес жүйесі кезінде халқымызды ынтымаққа, бірлікке, бостандыққа шақырған Ордабасы кездесуі ауызға алынбады. Мұның өзі сол замандағы халқымыздың басына ауыр зардап әкелген жоңғарлармен бір жарым ғасырға созылған күрестің тарихын, Ордабасыдағы кездесудің саяси тарихын шындық тұрғысынан терең зерттеуге, оның маңыздылығын көрсетуге көп уақыт бойы мүмкіндік бермеді. Соның маңыздылығына байланысты 1993 жылы 27-29 мамырда бүкіл Қазақстанның, түркі халықтарының назары осы Ордабасыға ауып, XVIII ғасырдың аса көрнекті мемлекет қайраткерлері Төле биді, Қазыбек биді, Әйтеке биді еске алу күндері өтті. Осы алқалы жиында 1726 жылы дол осы тауда қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күш біріктіргендігі атап көрсетілген болатын.

Енді осы айтылған қазақтың үш жүзінің өкілдерінің басын қосып, аса маңызды саяси роль атқарған Ордабасы жиынына қысқаша тоқталатын болсақ, 1726 жылы мамыр айының соңына қарай бүкіл қазақ халқының асыға күткен жиыны басталып, оны Тәуке ханның орнына отырған оның ұлы Болат хан басқарды. Осы кездесуге Ұлы жүзден Төле би, Орта жүзден Қазыбек билердің қатысқандары анық. Ал Кіші жүзден қатысқан би жөнінде тарихшылар, заңгерлер әлі бір тоқтамға келген жоқ.

Кездесу қарсаңында Әйтеке бидің қайтыс болуы себепті, басқа бидің болғаны анық. Осы жиында Ұлы жүздің ханы Жолбарыс, Орта жүздің ханы Семеке, Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың да болғаны анық. Бірақ та олар сол кезде хан дәрежелі емес, сұлтан дәрежелі болуы мүмкін. Осы кездесуе қазақтың сан мыңдаған жасақтарын басқарған қолбасшылары да келеді. Бүгінгі Ордабасы тауының беткейінде саналы өмірін туған жерін, қазақ елін қорғауға арнаған халық батырлары Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай т.б. көптеген батырлардың іздері қалған. Бұл жерді тек үш бидің ғана емес, бүкіл қазақ хандарының, ондаған мың әскерлерінің табаны тиген жер деп түсінген жөн.

Бұл жер А. Левшиннің 1832 жылғы кітабында жазылғандай, Кіші жүздің ханы Әбілқайырды бас сардар сайлап, арғымаққа мінгізген, болашақ жеңіс үшін ақбоз атты құрбандыққа шалған жер. Дәл осы жерде, қазіргі кезде бірде «Ту төбе», бірде «Бірлік төбесі» деп аталатын Қарауыл төбенің түбінде, билер мен хандардың ақ шатырларының алдында арғыннан шыққан қарт Бөгенбайға жеңіс туын көтерткен еді, дәл осы жерде бір ынтымаққа келгеннен кейін, үш жүздің бірлігі жария етілген болатын [8, 1056].

Сонымен, Ордабасы кездесуі – қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы Қазақ Елінің азаттық қозғалысындағы аса маңызды кезең болды. Онда үш жүздің баласы бір бөтуге келіп, ата жауға қарсы бірлесіп аттануға анттасқан еді. Найзаның ұшын қай жаққа бұру керектігі де шешіледі. Ата жұртты басқыншылардан бірлесіп азат етудің «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі алғашқы аттанысы осылай, 1726 жылдың мамыр айында басталды деуге негіз болады.

1728 жылы қазақ жасақтары Шұбар теңіз көлінің маңында, Бұланты өзенінің жағасында жоңғар әскерлеріне күйрете соққы беріп, жоңғар феодалдарын ауыр жеңіліске ұшыратты. Бұл жеңіс халық бұқарасын жаумен онан әрі күрес жүргізуге жігерлендіре түсті. Келесі 1729 жылы Балкаш көлінің оңтүстігінде жоңғар әскерлерімен тағы да бір үлкен ұрыс болды. Жоңғар жасақтары тағы да үлкен жеңіліске ұшырады, нәтижесінде Кіші жүз бен Орта жүздің территориясының едәуір бөлігі азат етілді.

1727 жылы жоңғар хұнтайшысы Суан Рабдан өліп оның орнына Халдан Церен (1727-1746) таққа отырған тұста Қазақ-жоңғар мемлекетаралық қатынастарындағы шиеленістің жаңа кезеңі басталды. Бір мезгіл күш жинап, 1740 жылдарда жоңғар билеушісі Халдан Церен қазақ жеріне бірнеше рет шапқыншылық жорық жасады. 1740-42 жылдары бір мезгілде олар Есіл, Ырғыз және Елек өзендерінің бойына бұзып-жарып кірді, 1742 жылы Сырдарияның орта саласына бір рет жорық жасалды. Осы жойқын жорықтардың нәтижесінде жоңғар әскерлерінің бір бөлігі Орта жүз, енді бір бөлігі Кіші жүз жеріне келіп кірді-Есін енді жия бастаған қазақ халқының басына қайтадан қара бұлт үйіріле бастады. Ресей империясының қол астына кіріп, бағынуға ант берген Кіші жүздің ханы Әбілқайыр дереу Ресейден әскери көмек сұрады. Бірақ орыс патша өкіметі бұл өтінішке тартымды жауап қайтармады. Тек, қысылтаяң күн туғанда

16. Гражданское движение Казахстана «Азат», из декларации основных целей и принципов» // Горизонт. – 1990. – 8 сентября.

17. Алматы қаласының ОММ, қор 310, Тізбе 1, іс 142.

18. 22 қыркүйек 1992 жылғы Азаттықтарға ашық хат. Х. Қожа-Ахметтің жеке мұрағаты. 1 папка,

19. Қалыбаев Ж., Бекмағанбетов Ж. «Ақиқаттан» «Азатқа» дейін // Жетісу. – 1991. – 9 маусым.

20. Горький вкус сладкого слова «свобода» // Вечерняя Алма-Ата. – 1990. – 8 сентябрь.

21. Смайылов Е., Сәрсенбаев Р. Жаңалығы қайсы? // Социалистік Қазақстан. – 1990. – 31 шілде.

22. Самойленко А. В очереди за конфликтом // Литературная газета. – 1990. – 5 сентябрь.

23. Тойбазаров Ж. Максатымыз – тәуелсіз қазақ мемлекетін құру. // Халық кеңесі. – 1991. – 21 қыркүйек.

24. Булуктаев Ю.О., Дьяченко С.А., Кармазина Л.И. Политические партии Казахстана. 1998 год. Справочник. – Алматы: 1998.

Кадралиева Н.А., Курманбаева Д., Кабышев О.

М.Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік университеті, Тараз қ.

ЖЕРГЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ МЕН ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК БАҚЫЛАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТҮСІНІГІН НЕГІЗДЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі кезеңдегі жер құқығына қатысты әдебиеттерде біздің ойымыз бойынша жер қатынастарының мемлекеттік басқарудың қызметіжәне әдісі ретінде жерді пайдалану мен қорғалу саласындағы мемлекеттік бақылау институтының мәні мен мазмұнына жеткілікті деңгейде көңіл бөлініп жүрген жоқ. Соған қарамастан, кейбір авторлар жер қатынастары аясындағы мемлекеттік бақылаудың тетіктерінің заңдылықтарын зерттей келе Хаджиев А.Х. «Земельное право Республики Казахстан» атты еңбегінде оған мынандай түсінік береді: «Государственный контроль является одним из давно возникших, структурно устоявшихся и в нормативно-правовом отношении достаточно проработанных институтов регулирования земельных отношений» [1, с 230]. Айтылғанды негіздеу үшін «Еще в советский период действовало специальное Положение о государственном контроле за использованием земель, утвержденное Советом Министров СССР от 14 мая 1970 года» [1, с 230], – деген деректі алға тартады.

керек. Жеке-жеке мемлекет ретінде бір конфедерацияға біріккен Қазақ, Қырғыз, Өзбек, Түрікмен, Қарақалпақ елдері бірте-бірте жақындаса келе Мұстафа Шоқай армандаған Түркістан федерациясына қосылуы мүмкін».

«Өз ұлттын сыйламау, оны мақтаныш етпеу – сатқындық белгісі», – деп Б. Момышұлы айтқандай, өз ұлтынан жеріген адамды өзіне қарсы адам ретінде көрген Б. Дәрімбет тек ұлт мүддесін өзгелерден жоғары қоя білді. Ол қандай іс атқарса да ұлттық мүдденің қалыс қалмауын қалады, сондықтан да ұлттың болашағы, кешегісі мен бүгіні жайлы көптеген құнды жазбалар қалдырды. Жоғарыда атап өткеніміздей оны Азат қозғалысының құрамына мүше еткен де ұлтшылдық сезімінің жоғарылығы болатын. Ол ұлтшыл ретінде өз халқын сүйіп, дәріптеп қана қоймай өзгелердің де, жалпы қазақстан халқының мүддесін жоқтай білді.

Біз жұмыстың көлемінің шектеулі болуы себепті Азат қозғалысының жұмысын барынша насихаттап, оның атқарған қызметінің мәнін өзгелерге түсіндіруде көп еңбек еткен үш қайраткердің ғана ұстанымдарына қысқаша тоқталдық. Әрине, өзге де қозғалыс белсенділерінің алға тартқан құқықтық және саяси ой-пікірлері еңбекті жазу барысында басшылыққа алынды, біз олардың әрқайсысына болашақта жекелей тоқталамыз деген ойдамыз. Біздің пайымдауымызша бір-бірімен үндес осы үш ой-пікірлер арқылы қозғалыстың жалпы алған бағыты мен өзге де мүшелерінің ұстанған қағидалары жөнінде ақпарат алуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ключевский В.О. Письма, дневники, афоризмы и мысли об истории. – М.: Наука, 1968.
2. Дәрімбет Б. Елу мақала. – Алматы: Өркениет, 2001.
3. Бабалықұлы Ж. Бәрі де Желтоқсан оқиғасынан басталған еді // Азат. – 2006. – 3 тамыз.
4. Есеналиев М. Тек ұлттық мемлекет еліміздің егемендігі мен тәуелсіздігін толық қамтамасыз ете алады // Егемен Қазақстан. – 1992. – 15 тамыз.
5. Есеналиев М. Мақсатымыз – шынайы дербестік // Ақиқат. – 1991, №12.
6. Исиналиев М. Штрихи к портретам. Алматы: Санат, 1999.
7. Исиналиев М. На грани...эпох. Алматы: Ғылым, 1998.
8. Сапарғалиев Ғ. Конституция және ұлттық мемлекет. // Егемен Қазақстан. – 1993. – 12 ақпан.
9. Өзбекұлы С. Барлыбек Сыртанов. Алматы: Жеті Жарғы, 1996.
10. Қойгелдиев М. Алашорда // Егемен Қазақстан. – 1992. – 18 қаңтар.
11. Дәрімбет Б. Азат қозғалысы. – Алматы: Өркениет, 2001.
12. Қожа-Ахмет Х. Ереуіл атқа ер салмай. – Астана: Елорда, 2000.
13. Ақатай С. Қазаққа не керек? // Азат. – 1992. №4. – сәуір.
14. Бабалықұлы Ж. Желтоқсан – оқиға емес... // Жас қазақ. 2006. – 19 мамыр.
15. Васильев М. Свобода «для» и свобода «от» // Ленинская смена. – 1990. – 24 июль.

Әбілқайырдың үй-іші және қол астындағы қызметкерлерімен бірге Орынбор бекінісіне келіп паналауына рұқсат берілетіндігін айтты.

Орыс патшасының көмегінен көңілі қалып, түңілген Әбілқайыр хан астыртын жоңғарларға елші жіберіп, олармен елдесуге ұмтылды. Бірақ орыс үкіметі оған жол бермеді. Осы тұрғыдан мұрағат қорында сақталған жоңғар билеушісі Халдан Цереннің (1741 ж. желтоқсан айында) Кіші жүздің ханы Әбілқайырға және оның барлық старшындарына оның қол астына бағынуды талап етіп, жолдаған хатынан үзінді келтіру жөн болады. Бұл жолдаудың мәтінін өзгертпей қысқаша баяндасак, онда былай делінген: «С ордой своей перекочуй, в место, мною указанное. Если будете поступать согласно этому, буду говорить: исполнили по моему указу. Если не сделайте по этому, то разве не будет войны? Как неприятель поступлю я. Наконец говорю я, не упушу Вас. Ты почему осенью велел сказать Манджи: послать сына и аманатов отцов, спокойно буду жить. Разве не говорил».

Қазақ-жоңғар мемлекетаралық қатынастарындағы шиеленістің шырқау кезеңі және жоңғар билеушілерінің қазақ еліне қатысты агрессияшыл пиғылдағы саясатын сипаттайтын фактілерді сол кезеңге қатысты бірқатар қытай құжаттары мен материалдарынан да кездестіруге болады. Мәселен, әскери барлауға қатысы бар бір құжатта былай деп көрсетілген: «Халден Церен прошлого года (с 12 октября по 10 ноября 1730 г.) направил послов в Яркинд, Кашгар, Хотан, чтобы отобрать там 30-тысячи коней, для ведения войны с казахами, что вызвало протест уйгуров во всех этих трех местности».

XVIII ғасырдың 40-жылдарының ортасында жоңғар билеушілерінің арасында туған тақ таласына байланысты қырқыстар жоңғар мемлекетін мейілінше әлсіретіп, ойрат халқын аса ауыр күйзеліске түсірді. Қазақ халқының үш жүзінің басын қосып, үлкен қажыр-қайрат көрсеткен, осы қиын кезеңде саяси сахнаға шығып, қазақ елінің іс жүзіндегі билеушісі ретінде танылып, тізгінді өз қолына алған Абылай хан осы орайды тиімді пайдаланып, жоңғардың ішкі ісіне кигіліп, үкімет билігіне таласып, қырқысқан жоңғар билеушілерінің біресе ол жағын, біресе бұл жағын қолдап, талас-тартыстарды ұшықтырып, оларды әлсірете түсті. Сол арқылы бұрын жоңғарлар тартып әкеткен қазақ жерлерін қайтарып алды. Сондай-ақ, ол, Ертістің жағалауындағы құнарлы қоныстарды алуға да ұмтылды. Бұл оқиғаның мән-жайы қысқаша мынандай еді.

1746 жылы хунтайшы Халдан Церен қайтыс болған соң орнына ұлдарының бірі Цеван Доржы таққа отырды. Көп ұзамай оны өз інісі Лама Доржы өлтіреді. Халдан Цереннің қалған екі ұлы Дабашы мен Әмірсана таққа таласып Лама Доржымен соғысты. Бұл соғыста жеңіліп қалған Дабашы мен Әмірсана Қазақ хандығына қашып келіп, Абылайды паналады. Абылай оларға әскери көмек көрсетті, Дабашыны қолдап, хунтайшының тағына отырғызуға ұмтылды. Бұл жөнінде Қытай тарихи деректерінде былайшы сипатталады: «Нынешней весной (1753 г.) Лама-Доржы направил свои войска к казахам, чтобы покорить Дабашы. Его войска напротив, объединившись с Дабашы заключили союз с казахами, захватили в плен Лама-Доржы. Дабашы провозгласили правителем» [9, с 24].

Бұған мейлінше кектенген Лама-Доржы 1751-53 жылдары Қазақ хандығына қайта шапқыншылық жасады. Абылай бастаған қазақ әскерлері Лама-Доржының әскерімен соғысты. Абылай Дабашыны барынша қолдады, Дорбыттарды барынша күйзелту үшін оған бес мыңнан аса қазақты көмекке жіберді. Шайқасқа қатынасқан қазақ әскерлері көп мал және көп тұтқын түсірді, «ал басқа малдың бәрін Дабашы өзі алды» [9, 316].

1753 жылы Дабашы жеңіп шығып, Лама-Доржыны тағынан тайдырып, хұнтайшы болды. Көп ұзамай Әмірсана өзінің бұрынғы одақтасы Дабашыға қарсы шықты, Абылай Әмірсананы қолдады. Ойрат тайпалары аласапыран жағдайға тап болды. Соғыста Дабашыдан жеңілген Әмірсана Ежен ханға (Қытай билеушісі) қашып кетті. Бұл орайды тиімді пайдаланған қазақ қолбасшылары тұс-тұстан шабуылға шықты, жоңғарлардың Әмірсананы жақтайтындары Абылайға ілесті. Абылай өз жасағымен 1754 жылы қазанда Дабашының әкімшілік орталығы Іле өңіріне дейін жорық жасады, он мыңдай әскерімен Бұратала өңіріне келіп орнықты, бұл арадағы ойрат тайпаларын айдап әкетті. Дабашы әскерлерінің Іле өзенінің аңғарында сақталған астық, торғын-торқа қоймасын басып алды.

1755 жылы ақпан айында қайтадан есін жиып, әскери күш жинаған Дабашы Қазақ Еліне қарсы жорық жасады. Қазақтар да қарсы шабуылға аттанды. Сол жылы (1755) жоңғарды тыныштандыруға шыққан Ежен ханның әскерлері Дабашы жасағын толық талқандап, өзін қолға түсірді. Бірақ бұл әскерлерді бастап келген Әмірсана Цинь империясына қарсы бүлік тудыруға кірісіп, қазақ хандығына қашты. Ежен ханның әскерлері бұл бүлікті тыныштандыруға аттанды. 1757 жылы жоңғарларды тыныштандыру аяқталды, жоңғар әскерлерінің қалдықтары біршама талқандалып, нәтижесінде 120 жылдан астам уақыт бойы Қазақ мемлекетіне қарсы соғысқұмарлық саясат жүргізген, халқымыздың басына небір зобалаң туғызып, қайғы-қасірет әкелген жоңғар мемлекетінің саяси сахнасындағы тарихи дамуы аяқталды. Бұған қазақтың ұлы хандарының бірі – Абылай аса зор үлес қосты.

Тарихи кайраткердің халық мойындаған қаһарман дәрежесіне көтерілуінің өзіндік терең заңдылықтары бар. Өйткені, мемлекет басшысының қандай да болмасын жоғарғы парасаты, адамшылық келбеті, ел басқару ісіндегі қалдырған қолтаңбасы қарапайым халықтың қырағы көзінен қағыс қалмайды. Осы тұрғыдан, «көптің көзі тінтуші деген нақыл сөзде растық бар. Бұқара халық ел басшысының ісіндегі шын халықтық мүддеге негізделген әрекеттерді де, жалғандықты да қапысыз таниды. Өз басына ақылы мен айласы жетерлік қаншама хандар мен сұлтандардың арасынан халық пікірі Абылайды ерекше бөлек орынға қоюы, оның қасиетін дәріптеп, көкке көтеруі кездейсоқ нәрсе емес. Ол Абылайдың барлық ақыл-парасатын, қабілетін қазақ халқының өсіп-өркендеуіне азаттығы жолындағы күресіне жұмсағандығына байланысты. Халық үшін еңбек етемін деп айтпайтын, осылай деп өзін-өзі сендіргісі келмейтін басшы болмайды. Өкінішке орай, кей-кездері олардың ісі мен сөзі алшақ кетіп жатады. Елдің түпкілікті мүдделерін жиі ұұмытып кететін, күллі әрекеті жеке

қазақ зиялылары» атты ғылыми конференцияда жасаған баяндамасында ол осы жайды ашына баяндайды, «Советтік 70 жылдық дәуір Түркістан халқын біртұтас совет халқына айналдыра алмаса да, оның түркістандық тұтастығына сызат түсірді. Жаңа тәуелсіз Түркістан мемлекеттерінің басшылары осы сызаттың орнын бітеу үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, ынтымақты жұмыс істеп жатыр деп ойлауға бола ма? Қазірдің өзінде осы бес мемлекеттің мүддесі бір-бірімен қабыспай жатыр. Мысалға, Тәжікстанның Түркістан деген сөздің өзінен үрейі ұшады. Түрікшілдік пікір оларға түрпідей тиеді. Ал қалған төрт мемлекеттің де бірлігі байқалмайды. Түрікменстан Иранға ыңғайлануда. Қазақстан мен Қырғызстан бұрынғысынша Ресей шылауында кетіп барады. Оңтүстік саясат ұстауға тырысқан Өзбекстан болса, Қазақстан, Қырғызстанмен бірігіп құрған Орталық Азия Одағына салқын қабақ танытуда. Ал Шығыс Түркістанның азаттық алуы әзір күн тәртібіне қойылған да жоқ.

Осының бәрі Түркістан тәуелсіздігімен қауышқан алғашқы жылдардың өзінде-ақ айтыла бастаған Түркістан конфедерациясы, Түркістан Одағы деген идеялардың жүзеге аспай қалуына әкеп соқты» [24, 149 б.]. Туысқан халықтардың бір-бірімен жақындасып, өзара түсінісу арқылы ғана ортақ мәмілеге келуі үшін оларда ортақ мақсат болуы қажет. Осы ортақ мақсатты әрқайсысының жадына жеткізу үшін жалпыға ортақ идея керек. Сондықтан түркі тілдес мемлекеттердің бірігуінің негізі оларға арналып жасалатын жалпы бағдарлама екендігіне көз жеткізген Б. Дәрімбет 28 тамыз 1997 жылы Измирде өткен Түрік халықтары ассамблеясының 4-ші құрылтайында жалпы түркі халықтарының басын біріктіру үшін арнаулы бағдарлама жасау қажеттігін мәселе ретінде көтереді. Ол сол кезеңге дейін атқарылған жұмыстардың біртұтас идеологияға, ұлы идеяға негізделмегендіктен жақсы нәтиже бере қоймағандығын, тәуелсіз жеті түрік мемлекетінің әрқайсысының өз жолымен жүріп келе жатқандығын қынжылыспен ортаға салады. Сонымен қатар Кеңес империясының бодандығынан босаған мемлекеттердегі үкімет ескі коммунистердің қолында қалғандықтан жартылай космополиттік саясат ұстанатындығын, тіпті, кеңес үкіметі кезіндегіге қарағанда батыс ықпалы күшейіп кеткендігін де жасырмайды және өз ойын келесідей бағытта жалғастырады: «Түрік халықтарындай бір-біріне етене жақын жер бетінде бірде-бір ұлт жоқ. Тіл бірлігі, табиғатты түсіну бірлігі айқын көрінеді. Осының бәрін ескере отырып, Түрік Дүниесінің түрікшіл қоғамдары мен саяси партиялары, діни және экономикалық бірлестіктері, түрлі қорлар мен жастар ұйымдары өкілдерінің басын қосып үлкен бағдарлама жасау қажеттігі туып отыр». Түркі мемлекеттерінің одағының жақтаушысы болғандықтан жалпы Қазақ мемлекетінің өз мемлекеттілігін нығайтып, тәуелсіздігін баянды етуінің ең тиімді жолын Б. Дәрімбет оның түбі бір түркі мемлекеттерімен одақтасуынан көреді. Сондықтан ол осы мемлекеттердің бір-бірімен жақындасуының бірегей жолы рухани жақындасу екендігін атап көрсетеді. Оның ойынша, «Рухани саладағы бауырластық міндетті түрде мемлекеттердің де жақындасуын қамтамасыз етеді. Бұл саладағы бірлік тарихы Түркістан конфедерациясының құрылуынан басталса

соларға негізделген үкімет бағдарламасы мен ішкі және сыртқы саясаты баянды болып, тұрақтылық пен өзара түсінісуге жеткізеді. Оппозицияның бар болғанына қуанған жөн, өйткені ол қоғамның демократия жолына икемделе бастағаны. Ешбір партияның керегі жоқ, жалғыз патша мен жалғыз үкімет керек, соның сара жолымен жүре береміз деген жағымпаздар әр уақытта да табылады. Бұл болашақ тәуелсіз демократиялық Қазақстанның жаулары, бізді жақсы, жарық күндерге жібергісі келмейтін шөңгелер мен шеңгелдер» деп өз ұстанымының нық екендігін білдіреді («Азат», 1992, №5).

Өзге де ұлт жанашырлары секілді Б. Дәрімбетті де қай кезде де қазақ халқының ауыр халдегі рухани және әлеуметтік ахуалы қатты толғандырған еді. Бұл турасындағы мәселелер Азат қозғалысының бағдарламасында нақты орын алған болатын және Азаттықтар ұлт мәселелерін әр кезде де күн тәртібінен түсірген жоқ. Тоз-тозы шығып, экологиялық апатты аймақтарға айналған өңірлерде өмір сүріп жатқан халқымыздың жағдайы да өз кезегінде ұлтжанды азаматты толғандырды, ол осынау азып-тозған аумақтағы халықтың да мемлекет тарапынан нақты батыл қадамдар жасалып, дер кезінде қамқорлық көрсетілмесе, күйрейтініне қынжылыс білдірді. Арал төңірегіндегі мәселелер жайлы «Аралға су керек» деген мақаласында, «Аралға тек қана су керек. Аралға су толса, барлық қайғы-қасірет бір күнгідей болмас еді. Қайран Арал қалпына келсе, қазақтың береке-құты қайта оралар еді-ау!» деп толғана келіп, «Аралға су керек! Туысқан өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен мемлекеттерінің басшыларымен қатаң сөйлесетін кез жетті. Олардың халқы судың, селдің, тасқынның астында қалып, судан жапа шегуде. Ал Арал жұрты ауыз суға зар болып отыр. Ғасырлар бойы Сырдың суын тел емген туысқан халықтар жаңа шешімге келіп, оның нәрін тең пайдалануға тиіс. Бұл бағытта үкімет пәрменді саясат жүргізіп қазақ халқының құқығын қорғауға тиіс», деп өз ойын тұжырымдайды. Ал «Ұлттық дағдарыстан қалай шығамыз?» деген мақаласында автор қазақ ұлтының басындағы ауыр халді тілге тиек етеді. Ол мақалада сандаған жылдар армандаған тәуелсіздікке қол жеткізілгенімен қазақ ұлтының ұлт ретінде дамудың орнына кері кетіп бара жатқаны, қазақ тілінің өз тұғырына қона алмауы, жоқшылық пен жалаңаштық салдарынан қазақ ұлтының өз рухани тіректерінен айрылуы, ислам дінінің де өз қауқарының кетуі қазақ халқының жер бетінен жойылу қаупін тудырып отырғанына қынжылады және осы салдарды болдырмау жолдарын ұсынады. Сонымен қатар, мәселенің шешілуінің бірегей жолы парламенттік республика екендігін алдыға тартады. Дегенмен автордың парламенттік республикаға сенім артуы, оның республиканың ұлттық құрамына және азаматтардың қазақи рухының төмендігіне мән бермеуінен екендігін ескерте кеткен жөн болар.

Біртұтас Түркістан мемлекетін құруды армандаған М. Шоқай идеяларына негіздей отырып Б. Дәрімбет те жалпы түркі халықтарының бірігу идеясының жақтаушысы болды. Одақтан тәуелсіздік алып іргесін бөлек салған туысқан түркі тілдес бес мемлекеттің бірігуінен гөрі алшақтауы басым болып бара жатқан тұста Алматыда 20 желтоқсан 1996 жылы өткен «Мұстафа Шоқай және шетелдердегі

мансабын, билігін сақтауға ғана бағытталған ел басқарушы ағаларының дақырты ұзаққа бармайтыны белгілі. Ал, Абылай хан халықтың шын перзенті екенін сан-алуан істер үстінде, өз халқының болашағы үшін жүргізген қиын-қыстау күресте ұзақ жылдар бойы дәлелдей алғандықтан, өз халқының ыстық ықыласына бөленіп, қазақ мемлекетінің тарихында ерекше орын алатын ұлы тұлға ретінде көрінді.

Абылайдың Ресей мен Қытай сынды ірі империялар арасында икемді саясат қолданып, қазақ мемлекеттігінің өмір сүруінің ең күрделі, әрі қиын кезеңіндегі тұтастығы мен тәуелсіздігін ұстап тұруға жұмылдырылған қажыр-қайратын ерекше бағалауға болады. Оның қытай, орыс патшаларына «бағыныштылық» көрсетіп, олардың сеніміне ие болуы, сөйтіп өз халқының тыныштығы мен азаттығын қорғай білуі арзан жалтылдақ саясат емес, оның өмірлік арманына айналған ізгі мұратымен ұштасып жатқан көрегендік құбылыс еді. Осы тұрғыдан қазақ ханы Абылай бірыңғай пысықтық жолына түсіп, өзінің тұлғасын мүлде жоғалтып алған емес, ол керісінше, жауларымен тіресетін жерде тірескен, сіресетін жерде сірескен айла мен айбатты кезек қолданған алғыр саясаткер де болды. Бір мықтының қаһарына ұшырап қалмайын деп, әркімнің аузына қарап, ауырдың үстімен, жеңілдің астымен жорғалай беру Абылайға мүлде жат еді. Оның дәлелі – қалмақтың тұтқынында болған кездерінде де өзінің өрлік қасиетін жықпай, өз халқының қадір-қасиетін төмендетпей, қаһарлы дұшпанын өзімен де «терезесі тең» сөйлесе білуі Абылайдың қадірін, беделін одан да биікке көтергені белгілі.

Өз жұртын ойрат ойранынан, Ресей мен Қытай қыспағынан, Қоқан, Хиуа хандарының жұтынған іс-әрекетінен қорғаймын деп «жарғақ құлағы жастыққа тимеген; бір басына қолбасшылық, қайраткерлік, мәмілегерлік (дипломаттық), шешендік, даналық дарыған сирек тұлғаның қазақ сынды бытыраңқы елді біріктіріп, айбынды мемлекет жасаймын деген арманы толық жүзеге аспауының объективтік себептері де жеткілікті. Осындай жағдайларды ескергенде Абылайдың өз кезінде ұлы әрекеттерге барып, халқы үшін жан аямай қызмет етіп, көн игілікті істерді тындырып үлгергені қазақ мемлекеттігі тарихынан мәңгі өшпейтін қасиетті құбылыс деп санаймыз.

Қазақ-қытай қатынастары. Қытай Елінің түрік тектес көшпелі тайпалармен арадағы саяси-экономикалық, сауда тұрғысындағы қарым-қатынастары ежелгі замандағы тарих қойнауынан бастау алады десек қателеспейміз. Көшпелі ғұн империясының қалыптасып, нығайып, барынша күшейіп, саяси үстемдікке ие болған кезеңде қытай үкіметі ғұн билеушілерінің талабы немесе өтініші бойынша шекара шебіндегі сауда-саттық орындарын ашуға мәжбүр болады. Бұл саясаттың екінші мақсаты – ғұн тайпаларының тарапынан мүмкін болатын жойқын шабуылды осындай жолмен бәсеңдетіп, тұрақтылыққа қол жеткізіп, өз мемлекетінің ішкі-сыртқы қауіпсіздігін нығайту еді. Ғұн тайпалары- бұл сауда нүктелерінің мән-маңызын жоғары бағалап, тіпті соғыс қимылдары кезінде де сауда-саттық толастаған жоқ. Қытай билеушілері өз кезегінде бұл сауда орындарын өздерінің соғыс мақсатына пайдаланып, ғұндарға қарсы шабуыл

ұйымдастыру үшін платцдарм ретінде пайдаланды. Бұл сауда орындарындағы алыс-берістің негізгі шарттары жөнінде ежелгі қытай деректерінде ешнәрсе айтылмаған. Мұндай деректер тек орта ғасырлар кезеңіндегі жәдігерлерде көрсетілген. Мәселен, Н.Я. Бичуриннің зерттеулерінде Қытай өкіметі 758 жылы «көшпенділерден айырбас үшін алынатын әр жылқының басына қырық бөлік жібек мата төлеуге міндеттенгенін» көрсетеді [9, с 62].

Сонымен, Қытай елінің көрші көшпенді халықтармен жылқы түлігімен бағаланатын айырбас саудасының көп ғасырлық тарихи бар және ол берік қалыптасқан дәстүрлер негізінде анықталып отырды. Мәселен, көшпенділер күшейіп тұрған кезде Қытай жағы мүмкін болатын шабуылдан өз шекарасының қауіпсіздігін қорғау мақсатын көздей отырып, әр жылқының айырбас наркын жоғарғы бағамен төлеуге келісіп отырды. Ал 1407 жылдан бастап Қытай өкіметі шекараларын қорғап, нығайту мақсатында көшпенділердің кейбір жеке топтарын өз жақтарына тарту саясатын басшылыққа ала отырып, мұндай жеңілдік бағаларды ешкімнің қысымынсыз дербес белгілеп отырды. Жылқы түлігінен басқа сауданын объектісі ретінде бағалы бұлғын терілері түріндегі аңшылық өнім түрлері де болды.

Жалпы, Қытай мемлекетінің халқы көшпенділермен тұрақты сауда байланысын ұстап тұруға мүдделі болды және мұндай мүддені қытай өкіметі ескеріп отыруға тиісті болды. Өйткені, көшпенділермен сауда қатынасының тиімділігі анық көрініп тұрды, бұдан көп уақыт бойы көпестер пайда түсіріп отырды, XIV ғасырдың соңында мемлекет тарапынан саудаға монополия орнаған кезде бұл пайданың табыс көзі мемлекет қазынасына түсіп отырды.

1506 жылғы басылған ресми құжаттан пайымдайтынымыз – көшпенділермен арадағы рынок уақытша жабылғаннан кейін, жаңадан заң қабылданып, көрші көшпенді тайпалармен екі арадағы айырбас саудасын қайта жалғастыруға шешімі алынғанын байқаймыз. Мұндай сауда нүктелері шекара аймағында жылына үш рет ашылып отыруға тиісті болды. Көшпенділер өз тарапынан шекаралық сауда орындарына жылқы, сиыр, тері алтын, күміс әкеліп, Қытай көпестерінсн айырбас негізінде жібек, ыдыс-аяқтар, бояулар алып отырды.

Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ-қытай қатынастарының қалыптасу, даму барысын қысқаша түйіндесек, Қытай империясы тарапынан қазақ даласын басып алып, өзіне қарату ниеті болмады. Өйткені, сол кезде қазақ хандықтары қытай мемлекетінің арасындағы қатынастар баяу қарқынмен дамып, эпизоттық сипатта болды. Ұзаққа созылған қазақ-жоңғар соғысы тұсында Цинь империясының тікелей ат салысуымен олар талқандалғаннан кейін де Қытайдың әскери басшылары қазақ хандарын өздерінің жағына тартуға бірнеше рет ұмтылыс жасады. Осы жөнінде Францияның Шанхай қаласындағы бас консулдығының өкілі Имбо-Юарт (1881 ж.). Қазақ-қытай қатынастары жөнінде деректер жариялады. Бұл жәдігерлерде қазақ ханы Абылайдың Қытай императорымен келіссөздер жүргізіп, оның билігін мойындағанын, императордың бұл ұсынысты қабылдап, бірнеше рет екі жақты елшілер алмасқандығы айтылады. Қытай елшілерінің деректерінде

идеяларымен астасып жатқан ойлары мен көзқарастары жөнінде сөз қозғауды жөн көрдік. Сол кездегі «Азат» газетінің редакторы қызметін атқарған Б.Дәрімбеттің алдында тұрған негізгі мақсат қозғалыстың тыныс-тіршілігімен халықты таныстыру болатын, сондықтан да газет жабылғанға дейінгі уақытта мұнда көбіне халықтың өз арасындағы қозғалыс өкілдерінің шындыққа толы мақалалары, қозғалыс төрағаларының баяндамалары, үндеулер сияқты уақыт талабына сай материалдар жарияланып тұрды. Қозғалыс өз жұмысын бастаған алғашқы құрылтайда оның жарғысы, бағдарламасы және Егемендік туралы декларацияның жобасы көпшілік талқылауымен қабылданып тиісті органдарға жіберілген еді. Осы қозғалыс бағдарламасында қазақ ұлтының жай-күйіне ерекше тоқталу қозғалысқа ұлтшылдық сипат беруге негіз болғаны да жасырын емес. Осы тұрасында Б. Дәрімбет «Тәуелсіздік жолындағы күрес жалғаса бермек» деген мақаласында ашына баяндап, Азаттың мақсаттарының өзге ұлт өкілдерінің мүдделеріне қайшы келмейтіндігін алдыға тартады. Сондай-ақ, кез болып отырған кедергілер мен түсініспеушіліктерге қарамастан Азат қозғалысының Қазақстанның толық тәуелсіздігіне қол жеткізу және республиканың біржолата демократия жолына түсуі жолында өзінің күш-жігерін аямайтындығына тоқталды («Азат», 1992, №1.). Автордың еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі толық тәуелсіздікке қол жеткізу тұрасында айтылған ойларының жалғасын келесі бір мақаласынан табуға болады. «Тәуелсіздік алғанымызға бір жылдан астам уақыт өтті. Бірақ, шын мәніндегі тәуелсіздікті алу үшін әлі талай жылдар өтетіні ақиқат. Сол күнді жақындату бәріміздің борышымыз. Бірақ, осы күннен бастап баршамыздың да көкейімізде мына бір ой басты орын алуға тиіс секілді: Болашақ тәуелсіз мемлекетіміз қандай болуы керек?» дей келе, сол уақыттағы мемлекеттегі биліктің сипатына тоқталып, өз ойларын толғана ортаға салады. Ол тәуелсіздігіміздің де, тұтастығымыздың да нығайтуының бірден-бір жолы демократия екендігін, демократиядан сырт айнарудың келешек ұрпақ алдында кешірілмес күнә болатындығын ескертеді. Сонымен қатар, «Тәуелсіздік жолындағы күреске өзінің үнін қосқан Азат қозғалысы тәуелсіздік жағдайында өзінің туына «Демократия» сөзін бірінші ғып жазып отыр. Бірнеше айларға созылған ізденіс, айтыс-тартыстан соң демократия жолы дұрыс дегендер өзара топтасып, Азаттың жаңа тарихи белеске көтерілуіне жағдай жасады», дей келе ендігі жерде Азаттың өз жұмысын демократия жолында жалғастыратындығын, сонымен қатар өкіметке оппозициялық бағытта болатындығын айта келіп, сол оппозицияның шынайы сипатына тоқталады («Азат», 1993, №1). Әрине, жетпіс жыл бойы тек қана бір партиялық жүйе басқаруында болған қоғам үшін оппозицияның мәнін түсіндіру оңай шаруа емес еді, сонымен қатар оппозицияға қарсы көзқарастардың көптеп баспасөзде жариялануы да сол кездегі қоғам үшін заңды құбылыс еді. Оппозиция тұрасында теріс пікірге қарсы болған ол оппозицияға қарсы топтарға «Стратегия мен тактика» атты мақаласында «Оппозицияның болуы және оның неғұрлым күшті болуы – демократияның басты кепілі. Қоғамдағы әр түрлі пікірлер есептеліп,

сондықтан да ол ұлт мүддесі үшін мемлекеттік билік жіберген қателіктерге кешіріммен қарауды жақтады [23, 144 б.].

Қазақстанның ғылымына сүбелі үлес қосқан ғалым, үлкен саясаткер С. Ақатайдың артында мол мұра қалды, оны ғылыми зерделеу бүгінгі күннің еншісінде. Еліміздегі саяси-құқықтық ойдың дамуына, «Алаш» партиясының ізбасары болып, қазақ халқының мұңын мұндап, жоғын жоқтаушы бола білген Азат азаматтық қозғалысының өмірге келуіне және өркендеуіне мол үлес қосқан ұлтшыл азаматтың есімінің өз халқының тарихында мәңгілікке қалатыны анық. Ұлт бірлігін ойлаған ойшыл жайлы сөзді оның қазағына арнаған өсиет сөздерімен аяқтауды жөн көрдік. «Қазағым халқым! Ана тілінді құдірет тұт. Өз ана тілін білмеген қазаққа құрмет көрсетпе, қызмет ұсынба. Малға жібер, үйренсін! Рушылдық – ұлттық бірлесуге көлденең тұрған індет. Мұнымен белдес. Атаңның баласы ғана болып қалып, өзінді өзін кемсітпе. Ұлттың ұлы болып мерейінді үстемдет. Қазақ жасы! Алыстан тоят ізде. Ауыл маңында қалып қалма. Өнер, білім қу. Жаман әдеттен бойынды таза ұста. Қазақ әйелі! Бала тап, көп індеттен құтыласың. Қашқан берекең қайта келеді. Ана тілінді балаңа сүтіңмен сіндір. Қазақ ұлығы! Жерімізде қару-жарақ өндіртпе. Әлемге қазақ ұлтының бар екендігімен санастыру жолын тап. Ұлт мәселесін алға қой. Ұлт байлығы – сенің бақытты өміріңнің де кепілі. Зиялылардың сөзіне құлақ түр. Аты мен аруағын тұт, сөзін құрметте. Ол – сенің алтын қазығың. Әділет жолын іздестіруден тынба».

Азаттық, тәуелсіздікті ту етіп көтеріп, жаңа қалыптасуға тиісті мемлекеттің ұлттық мемлекет болуын жақтаған қозғалыс қатарына негізінен ұлтжанды азаматтар біріккен болатын. Солардың ішінде сол уақытқа дейін де қазақтың ұлтшыл азаматтарының, әсіресе, М. Жұмабаев шығармашылығының қыр-сырын халыққа таныстырып, насихаттау жұмыстарымен айналысып жүрген, ұлт мүддесін жеке бас мүддесінен жоғары қоя білетін азаматтар қатарынан Батырхан Дәрмбет те табылған еді. Оның өзі де бұл турасында «Қазақ елінің басқалармен терезесі тең, тәуелсіз ел болғанын, азаматтардың теңдігі мен бостандығын қамтамасыз ете алатын дербес мемлекет болып қалыптасуын қалайтын азаматтар «Азат» құрамына кірді. Мен де бірінші күннен бастап «Азат» сапында болдым. Өмірімнің ең мағыналы күндері «Азат» пәрменді күрес жүргізген кезеңде өтті», деп өз өміріндегі Азат қозғалысының атқарған орнын әділ атап өткен еді [15, 124 б.]. Б. Дәрмбет ұлттық мемлекеттіліктің, қоғамды демократияландырудың, қазақ ұлтының ұлттық санасының көтерілуінің және ұлтқа қатысты жасалған қысастықтардың нәтижесінде жоғалтқандарымыздың қалпына келтірілуінің, сондай-ақ жалпы түркі халықтарының бірлігінің жаршысы болды. Ол журналист ретінде өмірінің соңына дейін әр кезеңде, әр түрлі басылым беттерінде жариялаған мақалаларында осы мәселелерді қаперден шығарған жоқ. Әрине, Б. Дәрмбет секілді қайсар да ұшқыр қаламды журналист, халыққа танымал саясаткердің жалпы ой-пікірлерін зерттеу жұмысының бір бөлімі шегінде талқылау мүмкін емес, сондықтан біз оның Азат қозғалысының халыққа ұсынған

негізінен қазақ даласының жалпы сипаттамасы, халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүр ерекшеліктері баяндалған. Қытай жағының ең басты талаптарының бірі – қазақтармен сауда-саттық қарым-қатынасын барынша дамытып жолға қою болды. Алайда, қазақ хандықтарына Қытайға қарағанда, Ресейдің жақын орналасуы, түптеп келгенде қазақ хандарының саясатында әрі көршілес, әрі Ресей мемлекетінің жағына шығып, оның қол астында тура бағытталған іс-әрекетке баруға мәжбүр етті. Өйткені, бұл хандығымен көршілес оны қоршап тұрған үш мемлекеттің қазіргі қуаты жағынан, даму деңгейі жағынан ең жоғары ресей империясы болды. XVIII ғасырдың соңында XIX ғасырдың басында Ресей империясы өзінің басқыншылық, отаршылдық саясатын барынша күшейте отырып қазақ хандықтарына, Орта Азияға, тіпті Қытайдың өзіне қауіп төндіре бастады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999.
2. Патрония // Журнал «Большевик» – М., 1945.
3. Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи вопросам о кочевом хозяйстве СООРГО Кн. ХУІІІ. Вып. 2., Омск, 1885.
4. Косвен М.О. Семейная община и патрония. – М.: Наука, 1964.
5. Румянцев П.П. Социальное строение киргизского народа в прошлом и настоящем // 6. Зиманов С.З. Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы // Қазақтың Ата Зандары. 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – Т. 2.
7. Зиманов С.З. Общественный строй казахов в первой половине XIX века. – Алма-Ата. – 1958.
8. Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: (теориялық мәселелері, тарихи тағлымы). – Алматы: Жеті жарғы, 1997.
9. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / Под ред. М.К. Козыбаева. – Алматы: Санат, 1996.

Кадралиева Н.А., Курманбаева Д., Ахметов Д.

М.Х. Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік университеті, Тараз қ.

АЗАТ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

Азат қозғалысы тек аз уақытта өмірге келген ой-пікірлердің жиынтығының жемісі деу үлкен қателік болар еді. Алдыңғы тарауда қарастырылған жайлар оның өмірге келуінің алғышарттары болған болатын. Қаншама ұлттың санасынан оның ұлттық қасиеттерін өшіруге бағытталған жұмыстар жүргізілгенмен, ұлттан шыққан ойлай білетін жекелеген азаматтар жасырын түрде ұлттың ұлттығын сақтау жолында қызметтерін жалғастыра берді. Оның жарқын мысалы 1960

жылдары Мәскеуде оқып жүрген қазақ жастары құрған «Жас тұлпар» ұйымы еді. Алдыңғы тарауларда атап өткеніміздей, мемлекет қанша қудалауға түсіргенімен демократиялық бағыттағы саяси-құқықтық ой-пікірлер баяу болса да өз алдына дами берді. Соның нәтижесінде жаңашыл бағыттағы саяси ұйымдар құрылып, өз қызметтерін атқара бастады. Келесі көзқарасқа сүйенсек, Қазақстандағы партиялық жүйе 80-ші жылдардың екінші жартысында КПСС-ке балама бейресми ұйымдардың пайда болуымен қалыптаса бастады. Олардың кейбірі қысқа мерзімде өмір сүргенімен, солар ғана болашақ көппартиялылықтың басында тұрды. Олардың қатарында «Азат», «Ақиқат», «Инициатива», «Перестройка», «Желтоқсан», «Жерұйық» сияқты ұйымдар, клубтар, қозғалыстар және «Алаш», «Қазақстанның социал-демократиялық партиясы», «Қазақстанның Халық Конгресі» партиялары болды [1, 64 б.]. Осынау әртүрлі нысанда құрылған саяси ұйымдардың ішінде халық тарапынан үлкен қолдауға ие бола алған Қазақстанның азаматтық Азат қозғалысының құрылу тарихы жөнінде мәліметті Жетісу газетінің бірнеше санында жарық көрген тәуелсіздік жылдарындағы саяси ұйымдар жөнінде жазылған «Ақиқаттан Азатқа дейін» деген тақырыптағы сараптау мақаласынан табуға болады. Онда авторлар «Қазақстанның Азат азаматтық қозғалысының дүниеге келуіне себепкер болған азаматтың бірі – Сәбетқазы Ақатаев, тарих ғылымының кандидаты, публицист-жазушы, алпысыншы жылдары Мәскеу мемлекеттік университетінде оқып жүрген кезінде, бүгінде белгілі сыншы М. Әуезов, демограф М. Тәтімов, суретші-шебер Қ. Тілеуханов және т.б. қазақ жастарымен бірге «Жас тұлпар» ұйымын құрып, ұлттық сана-сезімді ояту жолында елеулі еңбек еткен жан. Былтыр көктемде «Әділет» партиясын құрмақ ниетпен, оның мақсат-мүддесі жазылған бір парақ хабарландыруды таратып жүрген Сәбене миығынан күліп қараған адамдар аз болған жоқ. Сол парақшада болашақ Азат қозғалысының нобайы бар-тын» деп С. Ақатайдың қозғалыстың құрылуына мұрындық болғандығы жайлы баяндай келе одан өзге құрылтайшылар туралы М. Есеналиевтің «Әуелде біз аптасына бір рет Көркемсурет және театр үйінің алдындағы саябақта кездесіп тұрдық, мәжіліске С. Ақатаев, М. Шорманов, К. Ормантаев, Н. Қойшыбеков және т.б. кісілер белсенді түрде қатысатын» деген пікірін келтіреді [2, 2 47 б.]. Дәл осы істердің ұйытқысы бола білген С. Ақатай 1986 жылғы оқиғалардан соң осы оқиға жайлы нақты ақпараттарды дүниежүзі халықтарына жеткізу жолында қызмет атқара бастады. Этнограф-ғалым Ж. Бабалықовпен бірігіп жасырын «Қайрат» ұйымының атынан хат жазып, онда барлық «Желтоқсан оқиғасына» қатысты шындықты бұлтартпай баяндап, Қазақстанға келген шет елдік азаматтар арқылы хаттың фотонұсқасын таратқан. Бұл турасында Ж. Бабалықов «Хатты Сәбетқазы дайындады. Хатты дайындап болған кезде Венгриядан Иштван Қоңыр Мандоки деген азамат келді. Біз хатты соған табыс еттік. Одан бұрын біз хатты Африкаға және Қытайға жіберген едік. Олардан еш жауап болған жоқ. Сол Қоңыр өз елінде жариялаған соң, Чехияда да жарияланды. Кейіннен Америкаға да жіберілді. Хаттар шет елдерде жарияланған соң біздер өзімізді үлкен іс тындырғандай

ұлттың ядросы екендігін, сондықтан ұлтшыл адамнан қорықпай, оны ұлтшылдығы үшін құрметтеу қажеттігін, сондай-ақ мемлекеттің тетігін ұстаушы азаматтардың бойында, ең құрығанда, ұлтжандылықтың ұшқыны болуы қажеттігін алға тартады. «Біздей көнбіс халықтың отаршылдыққа қарсы қойылатын ұлтшылдықтан өзге қаруы да жоқ. Ұлтшыл болмағандықтан – жерден айрылды. Ұлтшыл болмағандықтан – Еділ мен Ертістен, Іле мен Есілден айрылды. Енді елден айырамыз деп қоқандайды қара орыс. Сонда ұлтшылдықтан басқа бізде не қалды? Демек, отаршылдық үдеген сайын ұлтшылдық та дәуірлей түсіп, отаршылдық бәсеңсесе – ұлтшылдық та бәсеңсіп отыруы заңды. Ұлтшылдықты қоздырушы күш – отаршылдық. Ұлтшылдық өздігінен өзі тумады. Оның себебі бар. Отаршылдық қысымның кез-келген түрі кездесе беретін Қазақстанда ұлтшылдық бар, бола береді, бола беруге де тиісті.

Мәселенің саяси қатпары «көпұлтты» Қазақстанда қай ұлт өзінің саяси билігін қамтамасыз етеді, қысқаша айтқанда, «Қазақстан кімдікі?» – осыған саяды. Президентіміз: «Қазақстан – қазақстандықтардікі» дейді. Біз айтамыз: «Жоқ, қазақтікі, бірақ басқа ұлт өкілдері тұрғысы келсе тұра берсін – оларға кет те, кел де демейміз». Әрине, келімсектердің рұхсатсыз келмегенін қалар едік. Мұндай сөзді Ресей де, АҚШ та өз келімсектеріне жасырмай айтады. Ал біз айтпайтындай не көрініпті. Ұлтымыздың тәуелсіздігі мен бірлігінің символы болып саналатын президентіміздің басқа көршілес елдің басшысының тізгінінде кетіп, ізбасар інісі болғаны намысымызға тиеді, қазақтың ұйықтап жатқан ұлтшылдық сезімін қоздыра түседі. Ұлтжандылықты Қазақстанның тағына президентіміздің шапан жамылып, қамшы ұстағанынан емес, оның күнделікті саясатынан бағамдап отырсақ дейміз». Ескере кететін бір жайт, С. Ақатай Азат қозғалысының да, осы аттас республикалық партияның да ашық оппозициялық бағыт ұстанбауын қалады, дегенмен билікке өз ескертулерін жасау арқылы, ықпал етуді көздеді. Дәл осы ұстанымына байланысты Азат қозғалысының 1992 жылғы 17-24 маусым арасында өткен республикалық наразылық акциясы барысында С. Ақатай қозғалыстың республика басшылығына қойған талаптарына қарсы шықты және осы әрекеті үшін қозғалыстың өзге басшыларымен ортақ мәмілеге келе алмады. Бұл өз кезегінде қозғалыстың ыдырауына және оның басшылары арасындағы үлкен дауға әкеліп соқтырды. Осыдан кейін «Азат» газетінде КРП 1 съезінің Сәбетқазы Ақатай жөніндегі мәлімдемесі жарияланды. Онда С. Ақатайдың саясаткер ретіндегі мінезіндегі кемшіліктер мен саяси бағытындағы қарама-қайшылықтарға кеңінен тоқталып, оның парламенттік саяси партияның жетекшілігіне лайық еместігі мәлімделді («Азат» 1992, қазан, №14. 2 б.). Кейінірек осы газет бетінде Х. Қожа-Ахметтің «Қазақстан Республикалық партиясының бұрынғы төрағасы Сәбетқазы Ақатайға Ашық хаты» жарияланды («Азат», 1992, желтоқсан, №18. 3 б.). Әрине, біздер аталған материалдардағы мәселелер арқылы С. Ақатайға қандайда бір сипаттама беруден аулақпыз, дегенмен орын алған жайды ескермей кетуге де болмайды. Әр саясаткердің ұстанған қағидасы болады, сол секілді С. Ақатайдың ұстанған қағидасы қазақ ұлтының жетістіктерге жетуі болды,

«бұратаналарды», мысалы, антын бұза отырып, балтық елдерін «тыныштандыруға» пайдаланады? Неліктен біздер, қазақтар, өз жерімізде басқа жақтан келген «конақтардан» әлдеқайда аз болып шықтық. Неліктен қазақ жастары өз жерінде отырып, «орыс тілдес тұрғындардың» үйінің бір қуысында қысылып-қымтырылып өмір сүреді? Неліктен? Неліктен біздің, яғни, бұратана халықтардың, өздеріне үш жүз жылдан бері тәуелді етіп қойған құдайдан да күштірек мырзаларымыз бар?

Орыстың озық зиялыларының өкілдері! Тағдырлас, тауқыметтес азаматтар! Диктатура мен империяны көксеп, бет пердесін сыпырып тастаған шовинистердің секеңдеуіне қарсы көшелі демократиялық қозғалысқа бірігіңдер! Өз туған халқыңыздың абыройы мен мерейін аяққа баспаңыздар, ұлтыңыздың өздеріңіз үшін қасиетті есімін бүгінгі және болашақтағы «бұратаналар» ұрпағының қарғысынан сақтаңыздар! Ұраншыл шовинистердің іс-әрекетіне тойтарыс беруге шығыңыздар! Конституцияны қабылдайтын да, қабылдамайтын да тек қана халық! Әскер емес.

Өзінің ұлтшыл екендігін мақтан етіп, ол жайлы жасырмай айтып, ұлтшылдықтың мәнін түсіндіруден жалықпаған С. Ақатай бұл мәселеге көптеген мақалаларын арнады. Ол адам бойынан, әсіресе, қазақ ұлтының өкілі бойынан табылатын үш қасиет – ұлтшылдық, ұлтжандылық және ұлтсыздық туралы өз ойын келесідей өрбітеді: «Ұлтшылдық та, ұлтжандылық та ұлтсыздыққа қарағанда өрелі қасиет. Бірақ, шынайы ұлтшылдыққа не жетсін! Өйткені ұлтсыздықта (мәңгірттікте) сатқындық бар, ұлтжандылықта жалаң сезім басым да, ал ұлтшылдық болса, бірбеткей саяси категория, өрелі де көшелі философиялық ұғым, езілген ұлттардың жарақатының дауасы, шипасы. Ұлтшылдық құлаққа қанша жағымсыз естілгенімен, ол ғылым шеңберіне сыймайды. Ол – ілім. Ұлтжандылық адам біткеннің баршасында бар болса, ұлтшылдық зейінді, алды-артын болжағыш асыл азаматқа ғана тән қасиет екенін баса айтқанымыз жөн. Ұлтты жүрекпен ғана сезініп, жүрекпен жақсы көрумен ұлтты бостандыққа, оның тарихи арман-мүддесіне алып бара алмаймыз. Тек шынайы ұлтшылдық идея тепкіге, жат елдің бодандығына түскен халқын жүрегінің жылуына бөлей отырып, ұлты үшін қасықтай қаны, шыбындай жаны қалғанша ақырғы демін, күш-қуатын сарқа жұмсайды.

Ұлтжандылық ұлтшылдықтың баламасы емес. Ұлтшылдық әлеуметтік заңдылықтар тоғысқан ілім де, ұлтжандылық – түптеп келгенде қос жастықты шынтаққа басып қойып, қаймақ қатқан қарсақ жон күрең шайды сораптап ішіп, сары самаурынның жанында бәйбішесі мен бала-шағасының ортасын ойып отырып, ұлт туралы, қазақ халқының арман-мүддесі туралы сөз бастауға әлде сәнді бөтелке толған дастархан басындағы бейпіл әңгімеге саяды, ұлт үшін аса керек насихат, уағыз ешкімнің басын ауыртпайтын күңкілге айналады. Саяси әрекетпен астаспаған, өзінің ұлты үшін, елі мен жері үшін, бала-шағасы үшін ешқашан саяси әрекетке бастамаған адам ұлтжандылық сипатта ғана қалады. Ол ұлтшылдық сезімнің ұлтты ұлт ретінде сақтап қалатынын, ұлтшыл азаматтар

сезіндік» [3, 204 б.] дейді. Осындай істер атқара жүріп қазақ қамын ойлайтын саяси ұйым құру идеясы өмірге келеді. Ол жайлы С. Ақатай «1988 жылы «Азатты» бастамас көп бұрын жан-жаққа көз тастадық: осы істі мойнына алып, жауапкершілігін көтеретін үлкендер мен ұлағаттылар табылып жатса, жолын кескестемелік деген салиқалы ой болды. Тәуелсіздік алу қабырғалы қайраткер аға ісі деп ұғындық. Империя рухани ыдырауға түсті, халық майдандары қаптап кетті. Қазақ қана жым-жырт отырды. Іс тым кешеуілдеп бара жатқан соң, әлеумет санасында балаң жастар мен содырлардың сойқаны бел алып кете ме деп қауіптендік. Бұл қауіп негізсіз емес еді. Қойшыбеков Нұрбақыт, Шорманов Марат үшеуіміз біздің үйге біраз уақыт жасырын жиналып жүріп, кеңесе келе Азаттың бағдарламасының жобасын жасадық та, тәуекел дедік. «Азат» деген атты Нұрбақыттың жан досы Шаймұрат Қожабеков ұсынды. Демек, «Азат» туғанда көптің ісі болып дүниеге келді». Осы қозғалыс құру турасында этнограф ғалым Жағда Бабалықұлы кейіннен Азат басшыларының бірі болған Сәбетқазы Ақатай екеуінің 1987 жылы желтоқсан оқиғасы жайлы шындықты әлем жұртшылығына мәлім ету жолында ант етіп, сертке отырып, жасырын жұмыстар жүргізгендерін, «...содан кейін бастау алып, ұлт-азаттық ой-арман, тілек негізінде желі тарта бастаған Қазақстанның азаматтық «Азат» қозғалысы 1990 жылдарға келгенде ашыққа шығып, өз айналасына ұлтжанды адамдарды топтай бастағандығын» өзінің «Желтоқсан – оқиға емес...» деп аталатын мақаласында да анық көрсетеді [4, 79 б.]. Қозғалыстың ұйымдастырушылары жайды нақтылай кету үшін, Алматы қаласы әкімінің аппаратының қоғамдық ұйымдармен байланыс және ұлтаралық мәселелерді қарау бөлімінің меңгерушісі Н. Бұланбаевтың Қазақстан Республикасының Президентінің аппаратына жазған қызметтік хатының мәтінінен үзінді келтіруге болады, онда: «Қазақстанның азаматтық Азат қозғалысы 1990 жылы ұйымдастырылды. Оның негізін қалаушылар: С. Ақаев, М. Есеналиев, М. Шорманов, Н. Қойшыбеков, Г. Биболдынова, М. Тәтімов, Ж. Бабалықов аталған қозғалысты ұйымдастыруда үлкен қызмет етті» деп оның негізін қалаушы тұлғалардың аталмыш қозғалысты құруда басты роль атқарғандығын атап өтеді [5, 101 б.].

1990 жылдың мамыр айында Азат қозғалысының ұйымдастыру комитеті құрылып, өз жұмысын бастады [193, 78 б.]. Құрылтай 1990 жылдың 30 маусым мен 1 шілдеде Алматыда, Қазақстан жазушылар одағының мәжіліс залында өтті. Оған республиканың тоғыз облысынан, қырық бейресми топтар мен ұйымдардан 400-ге жуық делегат қатысты. Құрылтайға Өзбекстанның, Қырғызстанның, Әзірбайжанның және Москва қаласының демократиялық күштерінің өкілдері қатысып сөз сөйледі. Құрылтайдың күн тәртібі бойынша келесі мәселелер қарастырылды: а) Республикадағы сол кездегі жағдай және Қазақстанның азаматтық Азат азаматтық қозғалысының бағдарламалық міндеттері; ә) Қазақстанның Азат азаматтық қозғалысының жарғысының жобасы; б) Қазақстанның мемлекеттік егемендігі туралы Декларация жобасы; в) Қазақстанның Азат азаматтық қозғалысының басшы органдарын сайлау.

Құрылтай күн тәртібіндегі мәселелердің барлығы да құрылтай барысында талқыланып, нақты шешімдер қабылданып, қозғалыстың басшы органдары сайланды. Мұнда қозғалысты алқалық басқаруды негіздейтін тең төрағалық институты енгізіліп, қозғалыстың жеті тең төрағасы сайланды, олар: Михаил Иванұлы Есенәлиев, Сәбетқазы Ақатаев, Марат Шорманов, Нұрбақыт Қойшыбеков, Евгений Головастиков, Гүлжаһан Биболсынова және Сайын Шапағатов еді. Сонымен қатар қозғалыстың ақсақалдар алқасы да көпшілікпен сайланды, оның құрамына Жағда Бабалықов, Камал Ормантаев, Әмина Нұғманова, Мардан Байділдаев және Мақаш Тәтімов төраға болып кірді. Құрамы 33 адамнан тұратын Үйлестіру кеңесі құрылды және «Азат» газетінің редакциялық алқасы мен Тексеру комиссиясы сайланды. Аталмыш құрылтайда Азат азаматтық қозғалысының Қазақстан азаматтарына үндеуі қабылданды. Үндеуде өздерінің басты мақсаттарын ашып көрсетті, олар мыналар болатын:

- халықаралық одақтық шартпен біріккен, ерікті де тәуелсіз жаңа қоғамдастық шеңберінде Қазақстанның шынайы егемендігіне қол жеткізу;
- республиканың өзінің ұлттық байлығына өзі даусыз иелік ету құқығы;
- ұлттық және әлеуметтік белгісіне, саяси және діни сеніміне қарамастан адамды қадірлеп құрметтейтін құқықтық демократиялық мемлекет құру үшін күресу;
- зорлық-зомбылықты, өкіметке монополиялық билікке қарсы тұру және өз қызметтерін конституциялық институттар арқылы еркін идеялардың бәсекелестігі арқылы жүзеге асыру;
- Қазақстанның күллі азаматтарын ұлтаралық араздық тудыратын арандатуларға жол бермеуге, Азат қозғалысының беделін түсіруге тырысқан күштерге батыл тойтарыс беруге шақыру.

Өз мақсаттарын ортаға салған қозғалыс мақсаттардың бірлігі, тәсілдердің плюрализмі және жалпы халықтық келісім негізінде демократиялық және гүлденген Қазақстан құруды жақтайтын партиялар мен ұйымдарға диалог пен ынтымақтастық үшін Азат қозғалысының есігі әрдайым ашық екендігін жариялайды.

Екі күнге созылған осынау қозғалыстың алғашқы құрылтайына сол кезеңдегі ақпарат құралдарының өкілдері де көптеп қатысқан болатын. Қозғалыстың ұстанымдарындағы айқын ұлттық бағыт, оның езілген қазақ халқының өзін-өзі басқару құқығы жолында қызмет етуді мақсат етіп қоюы көптеген партиялық басылымдар тарапынан түсінушілікке ие бола алмады. Сонымен қатар қозғалыс ең алғаш болып конфедерациялық негізде одаққа мүше болуды ұсынды. Бұл сол кезеңдегі Қазақстанның Компартиясының ұстанған жанарған федерациялық одаққа бірігу идеясына мүлде кереғар еді. Сонымен қатар «Азат» жайлы «Социалистік Қазақстан» өз көзқарасын жариялап, онда қозғалыстың құрылтайында айтылған компартия тарапына айтылған сын ескертпелер мен қозғалыс бағдарламасындағы отаршылдық саясатты сынау да орынсыз деп саналып, қозғалыстың ұлттар арасындағы араздықты қоздырушы

шаралардың кез-келгенін өз дәрежесінде жүзеге асырылатын болады. Осы мәселелер шешімін тапқанда ғана республиканы мекендейтін орыс тілдес ағайындар да ешкімнен ешқандай қағажу көрмей, қазақ ұлты дәулеттенген сайын өздерінің де салтанатының асып отырғандығын сезінер еді. Бұл Қазақстан өз тәуелсіздігін жарияламастан бұрынғы сұхбат болғандықтан, саясаткердің Кеңес Одағының ыдырауының орын алуы мүкіншілігіне әлі көзінің жетпегенін көреміз, бірақ, ол қайтсек те тәуелсіздікке қол жеткіземіз деп, өз ойын тайсалмай білдіреді және мемлекетті дамытудың өз партиясы ұсынған жобаларын да ортаға салады. Зер сала қарасақ, сол кезде мақсат ретінде қойылған мәселелердің кейбірі әлі де шешімін таба алмағандығын көруге болады. Сондықтан да біз сенімді түрде Азат қозғалысы мен осы аттас партияның ұстанымдарын насихаттаудың қоғам үшін маңызы барлығын айта аламыз.

Ұзақ уақыт бодандықта болған қазақ ұлтының империя құрамындағы отар ретінде басынан кешірген азабын, сол отаршылықтың ұлтқа тигізген кері әсерін ашына баяндай келе, ол өзінің келесі бір сұхбатында осы өкінішті мәселелердің шешімін келесідей көрсетеді: «Қазақстан тәуелсіз, іргелі ел болмай бұл кереғар құбылыстардың бірде-бірінен құтыла алмаймыз; – егер де тәуелсіздік толық болса – бұл індеттерден толық; – егер де тәуелсіздік жартылай болса – жартылай ғана құтыламыз; – ал, алдаусыратқан, жасанды тәуелсіздік болса – бұл індеттерден құтылмай, өзімізді-өзіміз алдаймыз» [23, 166.]. Ол тәуелсіздіктің тек декларативтік сипатта болуына қарсы болып, Ресейдің мемлекетіміздің ішкі ісіне араласуына жол бермеу қажеттігін осы сөздері арқылы жеткізеді. Биліктің ұлттық негізді ескере отырып, жаңа бағыттағы, демократия қағидаларына негізделген саясат жүргізуін жақтайды.

1991 жылғы қыркүйектегі «Орал оқиғалары», солтүстік облыстардағы шиеленісті жағдай, орыс шовинистерінің қазақ жеріне көз аларта қарауы С. Ақатайдың осы мәселе турасында өз көзқарасын білдіруіне итермеледі. Ол орыс зиялыларына ашық хат жолдап, олардың көптеген ғасырлар бойы қордаланаған ұлтаралық татулық мәселесіне көңіл бөліп, өздерін сол отар халықтардың орнына қойып, солардың көкейіндегі сұрақтарға жауап іздеу арқылы ойлана отырып, парасатпен шовинизмге бірлесе қарсы шығуына үндеді: «Егер орыстың ұлттық мәдениеті ұлттың өз мәдениеті туралы өз пікірі болмай, шынында да нағыз ұлы да гуманистік мәдениет екені рас болса, оның озық өкілдері, сіздер, мынадай ащы да анық сұрақтарға жауап берулеріңіз керек: Неліктен Ресейдің орыс емес халықтары ұдайы бұлқынып жатады, «бұларға не жетпейді?». Неліктен орыс мәдениетінің бұратана халықтардың мәдениетіне деген ықпалы олар үшін әрқашан залалмен аяқталып отырады? Неліктен «өз еркімен қосылғандар» боданға айналады? Әлі күнге империя картасы неге бір ғана түспен боялған? Неге «бұратана» халықтар осы уақытқа дейін өздерінің саяси билігін өз қолына ала алмай жатыр? Неліктен біздің қалай өмір сүруіміз керектігін орталықтағы генералдар мен комиссарлар жақсырақ білуі тиіс? Неліктен біздің ұландарымыздың қолына қару беріп, оларды басқа

бауырының мұң-мұқтажын айтпай түсініп, кеселдің алдын алып, күле сөйлесе, қазақ та қоңсы отырған ағайынының мұқтажына құлақ асар еді-ау, шіркін! Қазақтың қатулы қабағы онда неге жадырамасын! Сөйтіп барып дұрдараздықтың орнын ұлтаралық шүйіркелестік басар еді. Иманымыз да, ұлттық бағдарламамыз да осы. Орыс та, неміс те қазақтың мүддесі үшін күрессе тағынан түсіп қалмайды. Сонда қазағым да олардың да мүддесі үшін жанын беретініне мен кепіл. Сонда ғана Азия халықтарының жүрегіне орыс дегенде қатқан мұзы ериді, сол Азияның ортасын ойып отырған қазақтың ажары ашылады» деп, қозғалыстың түпкі мақсатының ұлттар арасына араздық отын жағу емес, керісінше, бірлесе кимылдап демократиялық қоғам құруға үндеу екендігін түсіндіреді. Байқағанымыздай бұл жерде тек қазақ халқының мүддесін шектеу арқылы өзгелерге жайлы жағдай тудыру емес, өзге ұлттардың алдымен қазақ мүддесіне қайшы келмеуі алдыға тартылады. Осылайша С. Ақатай өзге халықтардың кімнің жерінде өмір сүріп, кімнің жерінде өркендеп отырғанын ұмытпай, сол елдің егесіне құрметпен қарағанда ғана, қоғамда әйтеуір іштен тынған, шарасыздық негізіндегі тыныштық емес, шынайы достық қарым-қатынастың орнайтындығын алдыға тартады.

Қозғалыс құрамында партия құрып, сол арқылы парламенттен орын ала отырып, мемлекетте жүргізіліп отырған саясатқа демократиялық жолмен әсер етуді көздеген азаматтардың пікірін құп алған С. Ақатай республика аумағын аралап, үгіт-насихат жүргізіп, 1991 жылы жаңа Қазақстанның Республикалық «Азат» партиясының құрылуына мұрындық болды және осы партия басшылығын өз қолына алды. Осы турасында жапонның «Иомури» газетінің тілшісінің өзіне қойған «Қазаққа не керек?» деген сауалына жауабын осы тақырыптағы жеке мақалада жан-жақты саралай келіп, өз ойын былай қорытындылайды: «Қазаққа керек дүние шаш етек: баспана, астана, асхана... бірақ, қазаққа ең әуелі ұлт ретінде де, қаналған тап ретінде де басын қосарлық, ұлы көшке мұрындық боларлық ұлтжанды һәм отансүйгіш, демократияшыл һәм республикашыл саяси партия қажет!», осылайша ол өзі негізін қалаған республикалық партияны құрудың негізгі мақсатын ашып көрсетеді [22, 58 б.]. Осы партия алдына қойып отырған мақсаттар жайлы ол «Егер де күндердің күнінде Азат партиясы өкімет билігіне жете қалса (парламентке) бес жылдың ар жақ бер жағында Қазақстанның тәуелсіздігін толық қамтамасыз ете алар едік. Сондай-ақ егемендік туралы декларацияның әр бабын іске асырып, ұлттық шекарамызды бүтіндер едік. ССРО-дағы егеменді республикалармен экономикалық қарым-қатынастарды қалыпқа келтіру арқылы қазіргі дағдарыс процесін тоқтатып қана қоймай, әлемдік нарыққа тауар өндіретін, оның ішінде ауылшаруашылығы өнімдерін сатуға мүмкіндік туар еді. Ең бастысы – Қазақ республикасының мемлекеттік атауын, елдік белгілері болып саналатын жалауы мен әнұранын, елтаңбасын қалыпқа түсіру іске асырылады. Күнделікті тұрмыстық қарым-қатынастан ары аса алмай жатқан қазақ тілінің мәртебесін өндіріс, ғылым, техника салаларында да толық үстемдік жүргізуі үшін тиісті

ұйым деп бағалап, оның төрағаларының тарапына да сыни бағамдауларын жариялады. Авторлар «Байқаймыз, халықтың басына түскен қасіретті пайдаланып, ұпай алмақ ниетте «Азат». Сол үшін де қызыл комиссарлардың күллісін жендеттер қатарына қосып жібереді... Байқасақ, бұлайша күнірене, таусыла сөйлеу жұрт назарын аударудың бір айласы екен. Бағдарламаның бар сұлбасы «халықтың қанын қыздыру үшін әдейі осылай жазылғанын» қозғалыстың қосарланған төрағаларының бірі еш жасырмай, тіпті мақтанышпен айтқан еді» дей келе қозғалыстың апатты аймақта қалған қарақалпақ халқын уақытша Қазақстанға көшіру идеясын, Қазақстан мен Өзбекстанның арасында өз «қарабахы» болғанын қозғалыстың бастама етіп көтергені деп баға береді [6, 150 б.]. Ал «Огни Алатау» газетінде В. Чеглаков қозғалыстың екі тең төрағасымен болған сұхбатты өз түсініктемесімен толықтырып жариялады. Осы қозғалысты барынша радикалды бағыттағы ұлтшыл ұйым ретінде түсінуге жетелейтін сұхбат мәтіні «Вечерняя Алма-Ата» газетінде 11 тамыз 1990 жылы қайта басылып шықты және оқырмандар сұрауы бойынша аталмыш газеттің 8 қыркүйегіндегі санында «Горький вкус сладкого слова свобода» деген тақырыпта Азат қозғалысының бағдарламасына кейбір ескертпелерді жариялады. Онда федерация құрамына кіре отырып Қазақстанның өзінің экономикалық тәуелсіздігін сақтауын алғаш көтерген компартияның «экономикалық тәуелсіздік» идеясын қозғалыс басшыларының қайта көтеруі сыңға ұшырады. Қозғалыс басшыларының конфедерациялық Одақ идеясы, қозғалыс басшыларының бірі С. Ақатай ұсынған «Қазақстанның Одақ құрамынан толық шығып, тең егемен мемлекет ретінде жаңа одаққа қайта кіру» идеясы да сыналды. Сонымен қатар қозғалыстың ұлттық мәселедегі ұстанымдарына «Участники движения «Азат» в своей программе заявляют, что будут отстаивать равенство всех граждан перед законом. Казалось бы, позиции схожи с позициями Компартии Казахстана. Но это первое впечатление. В высказываниях лидеров «Азата» проскальзывает неприкрытое раздражение засилием русскоязычных граждан в республике», деген сипатта баға бере отырып мақала аяғында қазақтардың ұлтшыл қозғалысының халықтан кең қолдау таба алмағандығына ризашылық білдіріледі [7, 142 б.]. Ал А. Самойленко өз хабарламасында Қазақстандағы демократиялық қозғалыстардың бір-біріне қарсы күштерге айналғаны жайлы айта келе «На страницах газеты один из сопредседателей «Азата», С. Акатаев, отнюдь не стеснясь, разрешает русским, немцам, уйгурам остаться жить в Казахстане, потому что – цитирую «Мы нуждаемся... чтобы наша земля пахалась, коровы доились, металл плавился» [8, 112 б.] деп С. Ақатайдың өзге ұлт өкілдерінің Қазақстаннан жаппай көшуін қаламайтындығы жайлы мәлімдемесін көрінеу бұрмалап жеткізген... Осы сарындағы Азат қозғалысына қарсы бағытталған мақалалар өзге де газеттерде жарық көріп қозғалыс жайлы қоғамдық пікірдің екіге жарылуына әсер етті. Бұл әрине қозғалыс құрамына орыс тілді қауымның барынша көптеп қосылуына кедергі болды.

Құрылған күнінен бастап тәуелсіздікті басты мұраты етіп ұстанған қозғалыстың өмірге келгені жайлы орыс тілді баспасөз құралдарының барлығы дерлік қарсы бағыт ұстанды десек қателескен болар едік. Кейбір орыс тіліндегі газеттер «Азаттың» өмірге келуін заңды құбылыс ретінде бағалап, ол жөнінде нақты ақпараттар таратты. Соның бірі «Ленинская смена» тілшілері «Более четырехсот представителей от девяти областей и трех десятков неформальных организаций утвердили Устав движения, избрали руководящие органы – сопредседателей и совет старейшин, приняли Декларацию о государственном суверенитете Казахской республики» деп жазады [9, 124 б.]. Сонымен қатар «Горизонт» газетінде оқырмандар сұрауы бойынша қозғалыс бағдарламасының қысқартылған мәтіні «Гражданское движение Казахстана «Азат» из декларации основных целей и принципов» деген тақырыппен басылып шықты [10, 5 б.].

Қандай саяси ұйым болмасын ол құрылмастан бұрын оның ұстанатын бағыты айқындалып қояры анық, Азат қозғалысы да көптеген ой-пікірлердің пісіп-жетілуі нәтижесі болды десек қателеспейміз. Оның басшылығында болған азаматтар қозғалысқа өз ойларын да ала келді, сондай-ақ сол кезеңдегі саяси-құқықтық ой-пікірлердің өзгеше бағытын қалыптастырды. Қозғалыс басшыларының барлығы дерлік қозғалыстың идеологиялық жұмысымен айналысты деу артықтау, дегенмен, олардың кейбірі қозғалыстың бағыт-бағдарын айқындауға үлкен әсер етті. 1990 жылдардың саяси-құқықтық ой-пікірлер тарихынан алатын өз орындары бар «Азат» қайраткерлерінің кейбірінің ұстанымдарына талдау жасау арқылы жалпы қозғалыс идеяларын зерделемекпіз.

Ұлт болашағы, ұлт қамы деп өз өмірін сол жолға арнаған азаматтар қазақта аз болған жоқ. Осындай ұлт болашағы үшін жаны ауырып, өз ойларын ортаға салып, сол ойларын жүзеге асыру жолында қызмет жасап, үлкен саясатқа араласып, мемлекет тарихында өз орнын қалдыра білген азаматтың бірі Михайл Иванұлы Есеналиев еді. Өз естеліктерінде ол өзінің Ресейдің Саратов облысының Питерка деген селосында қарапайым атшы қазақ отбасында өмірге келгенін, орыс мектебінде оқып, орыс арасында өскенін жазады. 1954 жылы өзіне ұсынылған лауазымды қызметті қабыл алмай, өз отаны Қазақстанға қызметке келеді. Бұл жағдай жөнінде ол кейіннен «Егер сол кезде өзіме ұсынылған қызметті қабыл алып Саратов облысында немесе Москвада қалсам не болар еді. Мүмкін Аман Төлеевтен 25 жыл бұрын Ресей саяси ортасындағы бір қазақ болар ма едім, мүмкін халқы көп Ресейдің құрамындағы саясатта, экономикада, мәдениет, ғылым мен дипломатияда тек Аман Төлеев пен космонавт Талғат Мұсабаевтан өзгесі өз орнын таба алмаған бір миллиондай қазақтың бірі болып жоғалып кетер ме едім» [11, 6 б.]. Қазақстанда ол Павлодар облыстық комсомол комитетінде, Алматы қалалық комсомол комитетінде, Қазақстан Компартиясының орталық комитетінің мәдениет бөлімінің меңгерушісі ретінде, 1981-1989 жылдары Қазақ ССР сыртқы істер министрі қызметтерін атқарған. 1990 жылдың 30 маусым-1 шілде күндері өткен Азат қозғалысының құрылтайында М. Есеналиев қозғалыс мүшелері сайлаған тең

ғұмырын өз ұлтының мүддесін қорғауға арнаған, сол жолда өмірінің соңына дейін күрес жүргізген белгілі ғалым Сәбетқазы Ақатай еді. Саналы ғұмырын «Қазаққа не керек?» деген сауалға жауап іздеуге арнаған, сонау 1962 жылы Мәскеуде құрылған қазақ жастарының «Жас Тұлпар» ұйымының белді мүшесі болып, қуғынға ұшыраған, кейіннен 1986 жылғы «Желтоқсан оқиғасының» белсенді қатысушысы болып, өз көзімен көрген шындық турасында этнограф-ғалым Ж. Бабалықұлымен бірлесе «Қайрат қоғамының дүние жүзі ұлттар қоғамына хатын» жазып, империяның қылмысын бүкіл дүниеге әшкерелеген. Сонымен де қоймай ұлттың өз дербестігіне қол жеткізуі үшін қандай шаралар атқару қажеттігіне бас қатырып, 1988 жылдан бастап ұлттық ұйым құру үшін жасырын жұмыс істеп, дүниеге «Азат» қозғалысының келуіне себепкердің бірі болған, кейіннен осы қозғалыс аясында Қазақстанның Республикалық «Азат» партиясын құрып, басқарған С. Ақатайдың өзі сүйген ұлты үшін атқарған қызметі ауыз толтырарлық. Осы жолда ол өзінің ұстанымдары, ұлт мұраттары, жалпы ұлтшылдық жайлы, мемлекет пен құқық, мемлекет нысаны, мемлекеттегі ұлтқа қатысты саясат жайлы өз ойларын баспасөзде жариялап, өзінің Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікірлер тарихындағы алатын орнын да айқындап кетті. Азат азаматтық қозғалысының жарғысы мен бағдарламасының, «Қазақстанның мемлекеттік егемендігі туралы» декларацияның авторларының бірі болған, осы қозғалыс аясында құрылған республикалық партияның жарғысының мәтінін жазған С. Ақатай сол кездегі жаңашыл, ұлттық бағыттағы идеялардың жақтаушысы бола білді. Ол қозғалыс жұмысын бастаған кезден бастап оның қызметі жайлы өзге тең төрағалармен қатар насихат жұмыстарына белсене қатысып, «Азат» қозғалысы жайлы ақпарат құралдарында кең көлемде мағлұмат беру ісімен айналысты. Қозғалыс турасында ол: ««Азат» алға, болашаққа үміт артқан халық қозғалысы. Біздің түпкілікті мақсатымыз: толық ұлттық тәуелсіздік. Келте де түсінікті: «Азат» – қазақ ұлтының саяси және әлеуметтік қорғаны. Дүниеге «Азат» қазақ ұлтының мүддесі арқылы көз тастайды», дей келе, қозғалыс жайлы ойын келесідей өрбітеді: «Қазақтың қазіргі ұлт-азаттық қозғалысы бір қайырма әрекет емес, ұзаққа созылған жалғасты тарихи-саяси үрдіс. Оның, менің болжауымша, екі сатысы бар. Төменгі сатысында Қазақстан барлық салада толық тәуелсіздікке тырнағын ілдіреді, ал екінші жоғарғы сатысында қазақ ұлтының толық саяси егемендігі жүзеге асуы тиіс. Бұл сатысында ұлтымыз өз мемлекетінің тарихи баянды дамуын тек өз қолына алуын қамтамасыз етіп, саяси тізгінді ешкімге жалтандамай берік ұстап, ұлттың тағдырын тек өзі шешуін мойынға алады»

Орын алып отырған жағдайға байланысты «Азат» қозғалысының тең төрағаларының бірі ретінде С. Ақатай Қазақстандағы өзге ұлт өкілдеріне қатысты қозғалыс ұстанымдары жайлы өзінің «Қазаққа не керек?» атты мақаласында «Қазақстандағы көпұлтты халықтың ағайындасуын армандайтын ұйымның бірі – біз. Туыстық алдаусыратқан «әлдиге» емес, ақиқат пен шындыққа табан тіресін дейміз. Қазақстанды мекендеген көпұлтты халық ең әуелі соққыға ұшыраған қазақ

саясаткердің басты назарда ұстаған мәселелерінің бірі болды, сондай-ақ ол республиканы мекендеуші барлық ұлт өкілдерінің ортақ үй Қазақстанды сүйе білуінің қажет екендігін түсіне білді. Сондықтан ол ұлттық саясатқа қатысты «Ұлтымыздың әралуандылығына қарамастан біздің барлығымыз Қазақстан Республикасы деп аталатын бір ғана мемлекеттің азаматтарымыз, біздің ортақ міндетіміз – барлығымыздың бірге өз отанымызда бейбітшілік пен тыныштыққа қол жеткізуіміз» деген пікірді ұстанды [18, 248 б.].

М. Есеналиевтің пікірлерінің өміршең екендігін айқындай түсетін тағы бір идеясы оның барлық саяси ұйымдарды бірігуге шақыруы еді. Ол саяси күштердің басы бірікпейінше мемлекеттің олар қойған талаптарға мойын бұрмайтындығын, жекелеген саяси ұйымдар өз талаптарының мемлекет тарапынан ескерусіз қалуына байланысты өз қатарын сиретіп, кейіннен өздігінен тарап кететіндігін ескеріп, ортақ мүдде жолында әрбір саяси ұйымның бірігіп қимыл жасау қажеттігін ескертеді. Мемлекеттегі оппозицияның билікпен тең дәрежеде диалог жасауының жалғыз жолының олардың басының бірігуінде екендігіне тоқталады. «Ресми құрылымдардың бейресми ұйымдарды «таза» және «таза емес» деп жіктеп, қоғамдық ұйымдарды бір-біріне қарсы қойып бірінің иығынан қағып жақсылығын асырып, келесі бірін жамандап іске алғысыз жасауына жол бермей біздің барлығымызға бейбітшілік пен азаматтық келісім, жария демократиялық қоғам құру жолында біріккен демократиялық блокқа топтасу жайлы ойлану керек сияқты» [18, 81 б.]. Осы оппозициялық күштердің бірігіп, тізе қосып қимылдау қажеттігі идеясы бүгінде үлкен саяси партиялардың күн тәртібіндегі негізгі мәселеге айналып отырғандығы оның авторының саяси көрегендігін аңғартқандай.

Өзінің атқарған іс-әрекеттері өз бағасын уақыт өте келе әділ түрде алатындығына сеніммен қараған саясаткердің артына қалдырған еңбектері әлі де болса жеке зерттеуді талап етеді. Оның шығармалары арқылы 1990 жылдардағы саяси-құқықтық ой-пікірдің жеке қырларына қанық боламыз. Сондай-ақ М.И. Есеналиевтің айтқан пікірлері өз өміршеңдігімен ерекшеленеді және жаңа идеялардың өмірге келуіне мұрындық бола алады деген тұжырымдама жасауға болады.

20 ғасыр басындағы қазақтың ұлттық дербес мемлекетін құру идеясының жақтаушылардың бірі, Алаш қайраткері Смағұл Сәдуақасов «Қазаққа не керек?» деген терең мағыналы мақала жазып, онда осы сауалға өзінше жауап берген екен. Ол өз дәуірінің ерекшеліктеріне тоқтала келе, сол кезеңде қазақ үшін екі мәселеге айрықша мән беру қажеттілігін алға тартады, біріншіден, қазақтың өзіндегі шикізатты өз жерінде өңдеп, шойын жол салып, өндірісті өркендетуге бел шеше кірісуі, екіншіден, қазақтың білімге бет бұрып, ұлттық кадрлар даярлау ісіне үкіметтің ден қоюы. Ойын қорытындылай келе, ол осы екі мәселені жүзеге асырғанда ғана қазақтың өзгемен теңесетінін алға тартқан [21, 27 б.]. Дәл осы сұрақ 20 ғасырдың соңында көптеген қазақтың ұлтшыл азаматтарының көкейінде жүрген, бірақ, тек саусақпен санарлық азаматтар ғана ауызекі әңгімеден ары барып, өз беттерімен әрекет ете алған-ды, сол азаматтардың бірі,

жеті төрағаның бірі болды. Әрине тұлғаның қызмет жолы мен атқарған істері жөнінде деректер келтіру басты мақсат болмағандықтан, оның саяси-құқықтық көзқарастарына, оның ішінде ұлттық мемлекет құру идеясына кеңірек тоқталған жөн деп санадық. Жалпы ұлттық мемлекет ұлттың өзін-өзі билеуінің саяси түрі. Ұлттық мемлекет түрінде қалыптаса отырып, ол елімізде тұрған өзге ұлт өкілдерін өгейсітпейді, олардың заңды құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге кепілдік береді [12, 3 б.]. Еліміздің тарихында ХХ ғасыр басында құрылған Алаш қозғалысы ұлттық мемлекет құру идеясын алға тартқан болатын. «Қазақ елі халық билейтін хәм қазақи ерекшеліктері бар ел» деген идеяны ту етіп көтерген [13, 88 б.]. «Алаш» қозғалысының алдына қойған үлкен міндет 18 ғасырда ыдырауға ұшыраған қазақ ұлттық мемлекетін жаңа заман талабына сай жаңа сапада қайта құру болды. Алаш зиялыларының ортақ түсінігі бойынша отарлық езгі жағдайында аяқ асты болып келген ұлттық мүддені қорғай алатын, сол арқылы қазақ елінің әлем халықтарымен бірге үдемелі прогресшіл дамуын қамтамасыз ете алатын ең негізгі фактор – ол ұлттық мемлекеттік құрылым болуы еді [14, 4 б.]. Бұл идея ұзақ уақыттан кейін тәуелсіздікке ұмтылған Қазақстанда жаңаша серпінмен Азат белсенділерінің «Қазақ Республикасы қазақ ұлтының, сол сияқты басқа да ұлттық топтардың гүлденуі мен лайықты тұрмысына кепілдік беретін егеменді, демократиялық мемлекет болып табылады» ұстанымымен өз жалғасын таба алды [15, 65 б.]. Ұлттық мемлекет құру идеясы жолында қызмет жасаған қозғалыстың басшысы ретінде М. Есеналиев осындай қозғалыстың ұлттық мемлекет орнатудағы роліне ерекше мән береді: «Өмір мәңгілік емес. Саяси өмір де солай. Түрлі партиялар мен қозғалыстар туып жатады, бірігіп жатады, кейде жоқ болып кетеді. Басшылар да өзгеріп жатады. Бұл-қалыпты жайт. Жаңа өмір орнатып жатқан, оның үстіне жергілікті халқы азшылықта қалған Қазақстан жағдайында осындай қозғалыстар мен партиялардың да көп болып, сырттан да іштен де шалушылыққа ұшырауы заңды. Дәл осындай кезеңде ежелгі ұлт өкілдерінің ерік-жігерін паш ететін ұлттық-демократиялық бағыттағы саяси күштің тууы объективті қажеттілік. Ол ұлттық мемлекеттің құрылып, қалыптасуына атсалысуға тиіс» [16, 2 б.]. М. Есеналиев қозғалыс жетекшісі бола жүріп, кейіннен қозғалыстан денсаулығына байланысты өз еркімен бас тартқаннан соң да баспасөз беттерінде өз ұстанымдары, саяси-құқықтық ой-пікірлері жайлы жиі жариялап жүрді. 1990 жылдары мемлекеттің болашағы, ондағы жергілікті ұлт өкілдерінің жай-күйі, ұлттық сананы қайта жаңғырту сияқты көптеген мәселелер қоғамдық баспасөз беттерінде талқыға түскен болатын. Бұл мәселелерден М. Есеналиев те шет қалған жоқ. Ол қазақтардың өз жерінде Америкадағы үндістер сияқты өгей халықтың кебін киіп отырғандығына қынжылыс білдіре отырып, атам заманнан өсіп-өнген жерінде жүндей түтіліп, енді болмаса құрдымға кете жаздаған жергілікті халық – қазақтардың мүддесін қорғау қажеттігін алға тартты [17, 23 б.]. Ұлттың ұлт ретінде сақталуының кепілі болатын ана тілін сақтап, дамыту

әр ұлттың көзі қарақты азаматтарының көкейкесті мәселесі екендігі баршамызға аян және осы мәселеде олар әрқашан да өз ұстанымдарын алға тартып отырады.

Мемлекеттік тіл мәртебесін иеленген қазақ тілі мәселесі тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қызу талқылауға түскені белгілі және оның осы күні де өз шешімін таба алмай келе жатқаны баршамызға аян. Бұл жөнінде баспасөзде жарық көрген кейбір кері пікірлерге М. Есеналиев өмірде бар деректерді келтіре отырып жауап беруге тырысқан. «Кез-келген мемлекет – Европада болсын (Германия, Ұлыбритания, Франция, Испания және т.б.), Азияда болсын (Қытай, Үндістан, Жапония, Тайланд, Корея және т.б.) – жергілікті ұлт өкілінің атымен сақталып даму үстінде және онда мемлекеттік тілмен бірге әрбір ұлт өз ана тілін еркін пайдалана алады. Қазақстан бұл мәселеде жалғыз мысал емес» [18, 71 б.]. Сол кезеңдегі мемлекеттік тілдің жағдайының қаншалықты деңгейде екендігіне баға бере отырып, ол қазақ тіліне мемлекеттік тіл мәртебесі орыс тілін ығыстыру үшін емес, қайта қазақ тілінің қоғамда сол орыс тілінің дәрежесіне көтерілуі үшін қажет екендігіне және уақыт өте келе қазақ тілі қоғамда белсенді түрде әрекет ететіндігіне сенім білдіреді. Алайда қазақ тілін тек мемлекеттік тіл ретінде жариялаудың ешқандай оң нәтиже бермейтіндігін уақыт өзі дәлелдеп берді, бірақ біз бұл жерден саясаткердің мемлекеттік тілдің өркендеуіне мемлекеттің тікелей мұрындық болатындығына үміт артқанын байқаймыз. Қазақстанның Одақ құрамындағы кезінің өзінде 1988 жылғы жазылған мақаласында ұлттық кадр мәселесіне де көңіл аударып, қазақтардың өндіріс орындарында, басшы қызметтерде өте аз мөлшерде немесе мүлде болмауын мәселе ретінде көтереді. Жергілікті ұлт өкілдерінің балаларын кәсіби-техникалық мектептер мен жоғарғы техникалық оқу орындарына тарту мәселесін көтереді [19, 56 б.] Сонымен қатар, ол сол кезде көптеген ұлт өкілдері мәселе ретінде көтере бастаған Қазақ жерінде ұлттық автономия құру идеясына да қарсы шығып, өз көзқарасын білдіреді: «Қазақстан автономиялық бөліністері жоқ ұлттық мемлекеттік құрылым болған, болады және болашақта тек сондай сипатта ғана сақталып қалады. Қазақстанда өмір сүруші барлық ұлттық топтар мен халықтардың олардың тілі, тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі сақталып, дамитын отандары бар. Тек қана қазақтардың Қазақстаннан өзге отаны жоқ, сондықтан олар өз ата-бабалары қалдырған жерде аборигендер кешкен күйді кешкісі келмейді. Осы жерден түрлі автономистік пиғылдарға, кімнен және қандай дәйектер келтірілмесін қарсылық туындайды».

Қазақстанда азаматтық қоғам құру, демократияны өрістету, жариялылыққа қол жеткізу, саяси партиялардың мемлекеттік саясатта алар орнын нығайту жөнінде де М. Есеналиев көреген ойларын ортаға сала білді. Қазақстандағы сол кездегі ұлттық құрамға мән берген саясаткер кез-келген аңдамай айтылған сөздің ұлтаралық қатынастарға салқынын тигізетіндігін ескерген және ұлттар арасында араздық тумас үшін және өзге ұлттардың қазақ халқына деген ұстанымдарын тек достық ниетте өрбіту үшін сол ұлт өкілдерін де шетке қақпай ортаға тарта білу керектігін ескертті. Ол саяси партияны құруда тек бір ұлт мүддесі көзделмеуі қажеттілігін, сондай-ақ қазақ халқының мүддесімен өзге ұлт өкілдерінің

мүддесін ұштастыра отырып, ұлтаралық татулыққа қол жеткізуге болатындығын алдыға тартады. Болашақ жайлы ой-пікірлер, егемендікті түсіну біздің бүгінгі Қазақстандық шындықпен жанасуы тиіс, мен бірлесе, жария түрде, ортақ пікірге жүгіне отырып халықтың әртүрлі топтарының мүдделерін көздейтін барлық ұйымдармен ортақ шешімге келуді ұсынамын. «Қайта жаңғыру» ұранымен кейбір әсіре патриоттардың ұлтты өзгелерден оқшауламауы үшін біздің қозғалыс бір ұлттың ғана өкілдерін біріктірмеуге тиіс, орыс тілді қауым ұйымды ұлттық ретінде ғана танымай, оның жұмысына белсене қатынасуы үшін ол қоғамның барлық топтарын, қоғамдық, ғылыми, шығармашылық, бейресми ұйымдар мен топтарды біріктіруге тиіс.

Азат қозғалысы – 1917 жылы құрылған «Алаш» партиясының ізбасары ретінде «Алаш» мақсат еткен құндылықтарды алға тартты [15, 11 б.]. Ғасыр басындағы осы ұлттық қозғалыс жетекшілері арасында кейбір пікір алшақтықтары болғаны секілді Азат қозғалысы мүшелері де кей мәселелерде пікір алшақтығына жол беріп отырды. Бұл, әрине саяси ұйым үшін қалыпты нәрсе, өйткені пікір қайшылықтары арқылы ғана жалпыға ортақ шешімге келуге болатыны баршамызға аян. Соның бір мысалы ретінде 1917 жылдың желтоқсанының он екісі күні өткен жалпықазақтық екінші съезде автономия жариялау турасында болған пікірталастарды келтіруге болады. Онда автономияны жариялау мерзімі туралы принципті мәселеде біріне-бірі қарама-қарсы екі бағыт қалыптасқан. Бірақ екі жақ та ұлттық, халықтық мүддені жеке бастарының саяси ұпай жинауынан жоғары қойып ортақ келісімге келген. Азат қозғалысында да әртүрлі ұстанымдағы тұлғалар басы біріккен еді, олардың кейбірінің саяси ұстанымдары М. Есеналиевтікімен тіпті сәйкес келмейтін. Оның өзге ұлт өкілдеріне бүйрегі бұра бермейтін, «...ұлтымыздың болашағынан гөрі өзіне қолайлы орысша ортаның сақталуын қалайтын эгоистік пиғылды орыс тілді қандастарымыз баршылық. Бұлар кезінде Ресей КСРО үкіметтерінің орыс емес ұлттарға (кейде тіпті орыстарға да) жасаған геноцид, репрессияларына көз жұмып, сол кездегі қоғамдық әділеттілік туралы айтып тамсануда. Ал шындығына келсек, Ресей империясындағы халықтардың жақсылық көрген кезі ешқашан болған емес дер едім» [20, 251 б.] деп ашық түрде тек қана қазақ ұлтының мүддесі үшін күресуші Х. Қожа-Ахмет секілді саясаткерлермен бірлесе жұмыс атқарып, олардың ортақ іске жұмылуына мұрындық болуы, бірақ өзгелердің ұстанымдарының жетегінде өз позициясын өзгертпеуі де біраз нәрсені аңғартса керек. М. Есеналиев 1986 жылғы желтоқсан оқиғалары турасында әлі де талай ойлар айтылатынына тоқталып, өзгелерді ұстамды болуға шақырады. Өткеннің жағымсыз жақтарын ұмытып, келешекке өткеннен сабақ ала отырып жылжымасақ өткенді қаза беру болашақта ешқандай жетістіктерге жеткізбейтіндігіне көңіл бөледі. Сондай-ақ осы аталған 1986 жылғы оқиғаларға саяси баға беру жөнінде ең алғаш рет Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Төралқасына 25 сәуір 1989 жылы депутаттық сауал жіберген де М. Есеналиев болатын. Ұлттар арасында достастық, олардың бір-біріне татулықпен қарауы